

İBNU'L-CEVZİ'NİN HADİSÇİLİĞİNE GENEL BİR BAKIŞ

Enbiya YILDIRIM¹

Anahtar Kelimeler:

Mevzu hadis, eleştiri, rivayet, tenakuz, teste tabi tutmak, sahih hadis, ravi

ÖZET

Hadis bilginleri mevzu hadisleri tanıtmak için oldukça emek sarf etmişler ve bu amaçla müstakil eserler yazmışlardır. Bu çalışmalar içinde en göze çarpanı onlarca eser yazmış olan İbnu'l-Cevzî'nin *Mevdûât'*ıdır. Bu eser gördüğü ilgi nedeniyle kendisinden sonra yazılan kitaplara kaynaklık ettiği gibi, müellifinin oldukça aceleci davranarak mevzu olmayan hadisleri de eserine aldığı iddiasıyla da son derece eleştirilmiş ve bu amaçla özel kitaplar yazılmıştır. İbnu'l-Cevzî'nin dikkatleri çeken ikinci eseri de aynı paraleldeki *İlal* adlı çalışmasıdır.

Ancak İbnu'l-Cevzî sadece bu iki eseriyle dikkatleri çekmemiştir. Bu çalışmalarında sergilemiş olduğu yaklaşımın diğer eserlerinde görülmeysi, hatta bu iki eserinde zikrettiği rivayetleri diğer eserlerinde kullanması bir ikilem olarak değerlendirilmiştir.

Bu makalede haklı olarak çok büyük bir şöhret yakalamış olan İbnu'l-Cevzî'nin hadisçiliği zikredilen açılardan genel hatlarıyla ele alınmaktadır.

Key Words:

Fabricated hadiths, criticism, narration, contradiction, subjection to test, authentic hadith, narrator

ABSTRACT

A General View on Ibn al-Cawzi's Transmitting Prophetic Traditions

Scholars of hadith exhibited great effort to distinguish the fabricated hadiths (al-mawdu') from the authentic ones and even they collected these in their exclusive manuscripts. One of the leading of these works belongs to prolific Muslim author Ibn-al Jawzi with the title of *al Mawduat* (fabricated hadith). This work has been among the main sources for the succeeding authors in this area. However, Ibn-al Jawzi has been criticized by some scholars for the reason that he is said to be too rush to include even some authentic hadiths into his work. Another noticeable work by ibn-al jawzi on the same topic is titled *al 'ilal*.

The fact that Ibn-al Jawzi did not show the same approach he showed in these two studies, in his other works, and that he employed the hadiths that he

¹ Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. (Bu makalenin son halini almasında emeği geçen ve değerli eleştirileriyle katkıda bulunan Dr. Nurettin Boyacılar'a teşekkür ediyorum. Makalede *Mevdûât* rumuzla (*M.* şeklinde) zikredilecektir).

treated as fabricated in these two work, in his subsequent studies have been regarded as an objectionable dilemma.

In this study, the views of the prominent author, Ibn-al Jawzi on hadith will be discussed in overall on the aspects mentioned above.

Mevzu hadisler üzerine yapılan ilk çalışmalar, bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla, Ebû Saîd Muhammed b. Ali el-Esbehânî el-Hanbelî'nin (414/1023) *Mevdûât*'ı, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Tâhir el-Makdisî'nin (507/1113) *Kitâbu Ma'rifeti't-Tezkira fi'l-Ehâdisi'l-Mevdûa'sı* ile Ebû Abdillâh Huseyn b. İbrahim el-Cevrekânî'nin (543/1148) *el-Ebâtîl ve'l-Menâkir ve's-Sihâh ve'l-Meşâhîr*'idir. Bunları, sonraki iki müellifle aynı dönemi paylaşmış olan Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. el-Cevzî'nin (597/1201) *Kitâbu'l-Mevdûât mine'l-Ehâdisi'l-Merfûât*'ı takip etmektedir.

Kendisinden nakle göre, bir kısmı on cilt, bir kısmı da fasikül olmak üzere üçyüzden fazla eseri bulunan², sadece hadis alanındaki eserleri otuzyediye varan³ İbnü'l-Cevzî'nin bu eseri kendisinden sonra yazılan kitaplara kaynaklık etmiştir. Onlarca mevzûât kitabına rağmen bugün için de ilk başvuru kaynağıdır. Mevzu hadislerle ilgili en geniş eser olması, tertibinin güzelliği nedeniyle aranan hadisin rahatça bulunabilmesi ve hâlâ aşılamamış olması, ona bu özelliği sağlayan başlıca nedenlerdir. *Mevdûât* bu vasıfları yanında, en yoğun eleştirilere maruz kalan ve öyle olmadıkları halde pekçok hadisi mevzu diye zikretmekle suçlanan bir çalışmadır.

Bu çalışmada İbnü'l-Cevzî'nin *Mevdûât*'ını ele alarak, eseri metin tenkidi açısından tanıtacağız. Ardından *İle'*i ele alacağız. Daha sonra İbnü'l-Cevzî'nin öncelikli olarak *Mevdûât* olmak üzere, bu iki eserdeki yaklaşımını diğer eserlerinde devam ettirip etmediğini tedkik edeceğiz. İbnü'l-Cevzî'nin iki farklı tutum sergileyip sergilemediğini göreceğiz.

I-MEVDÛÂT:

Bu kısımda *Mevdûât*'ı değerlendireceğiz. İlk olarak eserin mukaddimesinin tanıtım ve tahlilini yapacağız; ardından eserde uygulanan rivayet tenkidi metodlarını sunacağız.

A-Mukaddime:

Elli bölümden oluşan *Mevdûât*'a geniş bir mukaddime yazan ve okuyucuyu mevzu rivayetler hususunda genel bilgi edindirmeyi murad eden İbnü'l-Cevzî, burada beş temel konuyu ele alır:

- a) Kendi dönemindeki bazı hadisçiler, müfessirler, fakihler ile kıssacıların mevzu rivayetlere olan düşkünlüğü.
- b) Hadislerin sıhhat açısından derecelendirilmesi.

² İbn Receb, *Zeyl*, III/413. Nurettin Boyacılar bunların 191 tanesini *M.* girişindeki etüdde zikreder. Bkz. I/29-37. Bu bilgi yanında, ona nispet edilen eserlerin 233 olduğu, 43 tanesinin matbu, 15 tanesinin mahtût olduğu da zikredilmektedir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Funûnu'l-Efnân*, s. 60-4 (Hasen Diyâuddîn İtr'in değerlendirmesi).

³ Bkz. Kaysiyye, *el-İmâm İbnü'l-Cevzî*, s. 122-9.

c) Mevzu rivayet nakleden kimseler: Bu konu çerçevesinde hadis uyduran ve hadisleri karıştıran son derece zayıf ravileri gruplandırır, hadis uyduran belli başlı kimselerin isim listesini verir, hadis uydurmalarından pişman olanlarla ilgili anonim kıssaları nakleder, yalancı ravileri tanıtmanın gıybet olmayacağını, isnad tedkikinin önemini, özellikle müdellis ravilerin başvurdukları yolları anlatır.

d) Munker rivayetlerin nasıl tanınacağı.

e) Yalan uydurmanın haram olduğunu açıklayan hadisler yanında, Hz. Peygamber adına yalan uydurmanın günah olduğunu beyan eden hadisin tarihlerini zikrederek⁴ konunun ehemmiyetine vurgu yapar. Hz. Peygamber adına yalan uydurmaktan neyin kastedildiği hususunda yapılan yorumlar ile, "insanları yoldan çıkarmak amacıyla" hadis uydurmayı yasaklayan rivayetlerin mevzu oluşunu ele alır.⁵

Biz burada ilk üç hususu İbnu'l-Cevzî'ye uyarak genişçe ele alacağız. Bu arada kitabın diğer yerlerinde ve başka eserlerinde geçen konuyla ilgili yerlere de dipnotlarda değineceğiz:

1-İbnu'l-Cevzî'nin zamanındaki bazı kesimlere sitemi:

İbnu'l-Cevzî hadis taliplerinin ısrarı üzerine, mevzu rivayetleri *Mevdûât*'ı için biraraya getirirken⁶ son dönemlerdeki bir kısım ilim ehlinin, özellikle hadisler karşısındaki eksiklikleri dikkatini çeker. Gerekli hassasiyeti göstermemeleri, bundan da önemlisi büyük kısmının gerekli donanıma sahip olmaması nedeniyle bir kısım hadisçiler, fıkıhçılar ile kıssacıları eleştirir. Kıssacılar ile mevzu rivayetlere aldanarak dünyayı terk eden zahidler de bu tenkitlerden nasiplerini fazlasıyla alırlar. Selef alimleriyle kıyaslamak suretiyle yönelttiği bu eleştirilerinin nedenleri göz önüne alındığında, İbnu'l-Cevzî, zamanında zikri geçen gruplar da dahil olmak üzere ilim ehlinin genelini kuru bir taklidin kuşattığı ve gelen rivayetlere muhtevalarına

⁴ İbnu'l-Cevzî 98 sahabiden, biri de bir tâbîden olmak üzere *men kezebe* rivayetinin 167 tarihini zikreder. Buna, senedsiz oldukları için sadece rivayet eden sahabinin adını vermekle yetindiği 9 rivayeti de katarsak rakam 176'ya ulaşmaktadır. Bkz. *M.*, I/50-129. İbnu'l-Cevzî *men kezebe* hadisinin tarihlerini verirken, ilk önce bu hadisin söylenme nedenini içeren rivayetleri nakleder. Bunlarda geçtiğine göre; kabilelerden birine giden bir kişi kendisini Hz. Peygamber'in aralarında hüküm vermesi için görevlendirdiğini ve dilediği kimsenin evinde kalabileceğini söyler. Onlar durumdan şüphelenirler ve Rasûlullah'a haber salarlar. Hz. Peygamber buna son derece kızar, bir veya iki kişiyi görevlendirir. Sağ bulurlarsa öldürmelerini, ölü bulurlarsa yakmalarını (rivayetin birinde bu isteğinden sonra vazgeçtiği geçer) ancak, sağ bulacaklarını sanmadığını belirtir. Gerçekten de adam, yanına gelinmeden önce bir yılan tarafından sokulur ve ölür. Bkz. *M.*, I/50-3, rakam: 41-4. Buna göre, Hz. Peygamber suçlanan kimseyi dinlemeden öldürülmesini emretmektedir. Rivayette böyle geçmesine karşın, bunun hukuki açıdan sıkıntılar getireceği açıktır. Çünkü rivayet, Hz. Peygamber'in suçlanan insanı dinlemeden, itham edenlerle yüzleştirmeden, suç ispatlanmadan infazına hükmettiğini belirtmektedir. Oysa adamın suçsuz olma ihtimali vardır. Bu durumda, infaz gerçekleşikten sonra suçsuz olduğu anlaşılrsa nasıl davranılacaktır? Keza, Rasûl adına da olsa, sevdiği kızı almak için yalan söyleyen bir müminin, katli gerekecek kadar büyük bir suç işlediği söylenemez. Belki, yalan ve iftiranın cezası olarak had cezası takdir edilseydi, bu daha münasip olurdu. Ayrıca bu olay gerçekleşse, Hz. Peygamber ifk hadisesinde iftiracıları niçin cezalandırmadı sorusu akıllara gelecektir. Bu sorgulamalara, "Hz. Peygamber'in gönderdiği adam onun yanına vardığında zaten ölmüş olacaktı, burada bir mucize söz konusudur" diye karşılık verilecek olsa bile, burada aslolan Hz. Peygamber'in verdiği hükümdür. Ayrıca, bir devlet reisi olarak bu şekildeki uygulamasının daha sonrakilere emsal teşkil etmeyeceğini kimse söyleyemez. Bkz. Yıldırım, *Hadis Problemleri*, s. 18.

⁵ İbnu'l-Cevzî, eserin son bölümünde de, sahabilerin başından geçtiği veya onların söylediği iddia edilen mevzu rivayetlere dair bir bölüm açar. Bkz. *M.*, III/607 vd.

⁶ Bkz. *M.*, I/3.

bakmadan yapıldığı ve fazla rivayet nakletmenin ön plana çıktığı izlenimi edinilmektedir.⁷

Selef alimlerinin büyük çoğunluğunun hadislerin sahihleriyle sakîmlerini tanıdıklarını ve hükümlerini buna göre verdiklerini, sonrakilerin ise öncekileri taklid ettiklerini, sahihle sakîmi birbirinden ayırt edemediklerini dile getiren⁸ İbnu'l-Cevzî gruplara şu tenkitleri yöneltir.

a) *Hadisçiler*: “Pekçok hadisçinin durumuna şaşırıyorum” diyen İbnu'l-Cevzî bunların çok hadis toplama peşine düştüklerini⁹ ve durumlarını açıklamadan insanlara mevzu hadisler rivayet ettiklerini söyledikten sonra “bu çok çirkin bir hatadır. İslam üzerine işlenmiş bir cinayettir” der. Bundan daha da kötüsünün, müdellislerin yalancı ve zayıf kimselerin isimlerini gerçek haliyle vermemeleri olduğunu belirtir.¹⁰

⁷ İbnu'l-Cevzî'nin kendi dönemindeki ilim ehlinde istediği şey, taklidden kurtulmaları ve önceki alimlerin söylediklerine körü körüne uymamalarıdır. İbnu'l-Cevzî'yi kendi dönemindeki pekçok insandan ayıran, sonraki dönemlerde de tenkide maruz kalmasına neden olan hususlardan birisi bu olmuştur. O hür düşünceli teşvik sadesinde başka bir eserinde şunları söylemektedir: “İlim dirayetle faydalı olur, yoksa aynıyla almakla değil. Keza derinliklerini bilmekle faydalı olur, yoksa sadece rivayet etmekle değil. Alimlerin genelinin içerisine düştüğü sıkıntı kendilerinden öncekileri taklid etmeleri, eserlerinde yazdıkları şeyleri tedkik etmeksizin konuların durumunu üstad olarak kabul ettikleri kimselere havale etmeleri, eserlerinde yazdıkları şeyler hususunda bir delil arama peşine düşmemeleridir. Ben mutekaddimünden pekçok alimin Kur'ân'la ilgili yanlış görüşünü gördüm. Onlar tefsirlerine batıl hadisleri katıştırdılar. Taklid edenler de onlara uydular. Bu durum son derece yaygın bir hal aldı. Bu nedenle de konuya eğilmeye ve tefsir ilmini yanlışlardan kurtarıp gerekli olanlarla ortaya koymaya karar verdim... Bu amaçla *Zâdu'l-Mesirî*'i telif ettim.” *Nâsihu'l-Kur'ân*, s. 101.

⁸ Bkz. *M.*, II/8.

⁹ Başka bir eserinde de, hadislerin metinleri belli olmakla birlikte, tariklerinin fazlalaşarak genişlediğini, hadisçilerin fıkıhtan uzaklaştıklarını, hadislerin çok tarikini toplamalarının doğru olmadığını, aslolanın fıkıhını anlamak olduğunu söyleyen (*Saydu'l-Hâtır*, s. 379) İbnu'l-Cevzî, ömrü - farz olan bilgileri ve hadislerin fıkıhını öğrenmeden- sadece rivayet toplamayla geçirmeye karşıdır. Böylesi kimselerin hadisçilerin hamala benzetilmesine neden olduğunu, nâsihini mensûhunu bilmeden mensûhla amel ettiklerini, bir kısmının Kur'ân'ı bilmediğini, namazların rükunlerinden bile haberdar olmadığını (*Telbis*, s. 103-6), hadisçilerden bazı hocaların da kendilerine namazla ilgili bir şey sorulduğunda ne cevap vereceklerini bilemediklerini (*Saydu'l-Hâtır*, s. 279), kendi zamanında hadisçi veya alim diye bilinen bazı kimselerin ise, elli hadisi bile ezbere bilmediklerini dile getirir. Bkz. *Kitâbu'l-Hadâik*, I/27.

¹⁰ Bkz. *M.*, I/46. Bilerek mevzu rivayet nakletmeleri nedeniyle hadisçilere yönelik tenkidi için bkz. III/293, rakam: 1523.

İbnu'l-Cevzî eserinin pekçok yerinde, hadisçilerin mevzu rivayetleri nakletmelerine sitem eder. Kur'ân'daki bütün sureleri zikredip okuyanın alacağı sevapları zikreden hadisi, Ebûbekr b. Ebî Dâvûd'un muhal olduğunu bilmesine rağmen, *Fedâilu'l-Kur'ân* adlı eserinde zikretmesine şaşırıldığını söyler. Hadisçilerin büyük çoğunluğunun hırsıyla bu yola yöneldiğini, onların adetinin, batıl da olsa hadislerine revaç buldurmak olduğunu söyler ve ekler: Bu çok çirkin bir iştir. Bkz. *M.*, I/391-2, rakam: 471. Ebûbekr b. Merdûye (410/1019) için de benzer yönde ağır ifadeler kullanır: “Hadis hafızına hayret doğrusu! Batıl olduğunu bildiği şeyi nasıl rivayet ediyor, hem de durumunu belirtmiyor. Bu din adına bir hıyanettir.” *M.*, II/170, rakam: 730. İbnu'l-Cevzî'nin sitemleri sadece zikri geçenlerle sınırlı değildir. Önde gelen hadis musannıfları için de benzer tenkitler yöneltir: İbn Mâce'ye sitem için bkz. *M.*, II/318, rakam: 884. Dârekutnî'ye sitem için bkz. *M.*, II/214, rakam: 770. Hâkim'e sitem için bkz. *M.*, II/208, rakam: 763; III/64, rakam: 1275. Hatîb'e sitem için bkz. *M.*, I/185-6, rakam: 295-6. Hatîb'e cevap vermek için yazdığı *Der'u'l-Levm*'in bir yerinde “onun dininin gittiğini” bile söyler. Bkz. s. 118.

b) *Fıkıhçılar*: Fakihlerin, sıhhati belli olmayan (hadis kitaplarına yazılmış) taliklere bağlandıklarını, bazı fakihlerin ise mevzu hadisleri bile delil olarak kullandıklarını dile getirir.¹¹

c) *Tefsirciler*: İbnu'l-Cevzî tefsir alanında bazı çalışmalar yapanları isim vererek tenkit eder. Kur'an'daki bütün sureleri zikredip okuyanın alacağı sevapları anlatan hadisi Sa'lebî ile Vâhidî'nin parçalara ayırarak her sureyle ilgili bölümü kendi suresinde zikretmesini hadisçi olmamaları nedeniyle garipsemediğini söyler.¹²

d) *Kıssacılar*: Kıssacıların mevzu, munker rivayetleri halka ve bazı zahidlere anlattıklarını, batıl şeylerle halkı ifsad ettiklerini belirten İbnu'l-Cevzî, bir nebze ilim koklamış olsalardı böyle şeyleri nakletmezlerdi der.¹³

İbnu'l-Cevzî'nin anlattığına göre, kendi civarında bulunan ilim ehli ile kıssacılar batıl şeyleri kabul etmekte neredeyse hemfikirdirler. Öyle ki, kıssacıların yazdığı kitaplar büyük ilim adamları olarak bilinenler tarafından bile onaylanmaktadır.

e) *Abidler*: Bunların kimin yazdığı belli olmayan satırlara bağlanıp ibadet ettiklerini ve kıssacıların anlattıklarıyla amel ettiklerini söyleyen İbnu'l-Cevzî, ne hale geldiklerini şöyle dile getirir: Kendilerini aç bırakarak renkleri sarardı. Bazıları kendilerini yollara döktüler. Bazıları da helal şeyleri nefislerine haram ettiler. Bir kısmı da nefisine muhalefet etmek gayesiyle ilim (hadis) rivayetini terk ettiler. Bazıları da

¹¹ Bkz. *M.*, I/3, 8. İbnu'l-Cevzî'nin başka bir eserinde ortaya koyduğu tablo ilginçtir: Bazı fakihler 'bunu Hz. Peygamber'in demesi düşünülemez' diyerek sahih hadisleri kabul etmiyorlar. Bazan da sahih hadisler için 'bu bilinmiyor' diyerek reddediyorlar. Esasında hadisi kendileri bilmiyor. Bazan bakıyorum 'hadisi Buhârî rivayet etmiştir' diyorlar, oysa durum öyle değil. Biri böyle yazıyor, sonrakiler de onu taklid ediyor. Hocalarımızın çoğu 'bu konudaki delilimiz filanca'nın şu hadisidir' demekle yetiniyorlar, tembellik edip hadisin kaynağını tespit etmiyorlar oysa bunların büyük çoğunluğu *Sahihayn*, *Musnedler* ve *Sunenlerde* yer almaktadır. Bkz. *Tahkik*, I/23. Devamında kendi mezheplerini destekleyen zayıf hadisler hakkında susan fakihlerin dinlerinin azlığından, nefislerine tâbi olmalarından bahseder.

¹² Bkz. *M.*, I/391-2, rakam: 471. *Tarihçiler*: İbnu'l-Cevzî tarihçilere de sitem eder. Son dönem tarihçilerin kitaplarına gereksiz bilgileri doldurduklarını, bunların bir kısmının kainatın başlangıcına dair asılsız haberler, akıllı kimselerin muhal gördüğü şeyler olduğunu söyledikten sonra, bazı meliklerin içki içtiklerine ve kötü fiilleri işlediklerine dair şeyleri zikrettiklerini, onların bunları gerçekten yaptıklarını tespit etmenin son derece güç olduğunu, sahih olsa bile bunun kötülükleri yamak anlamına geldiğini, sahih değilse iftira olacağını belirtir. Bkz. *Muntazam*, I/116-7. Bu bakış açısının tarihi olduğu gibi yansıtmada olumsuz bir sonuç doğurduğunu, tabakat kitaplarında hayatları anlatılan şahısların hep iyiliklerinin aktarıldığını, diğer yönlerinin bu anlayışla gizlendiğini söyleyebiliriz.

¹³ Bkz. *M.*, I/4, 8. İbnu'l-Cevzî, kendi dönemindeki ilmî durumu anlatmak için yaşanan bir olayı da isim vermeden anlatır. Bkz. *M.*, I/30-1. Naklettikleri rivayetler nedeniyle kıssacılar kızmasıyla ilgili örnekler için bkz. II/454, rakam: 1021; III/608, rakam: 1836; III/613, rakam: 1838. Eserinin bir yerinde kıssacılar yanında imamlara da kızar. Bkz. *M.*, II/443, rakam: 1012.

zühhd yolunu tutarak çocuklarından uzaklaştılar, hanımlarının haklarını yerine getirmeyerek onları ne dul ne de kocalı bir halde bıraktılar.¹⁴

2-Hadislerin sıhhat açısından dereceleri:

İbnu'l-Cevzî hadisleri sıhhat açısından 6 kategoriye ayırmaktadır. Genel kabul gören yaklaşıma uygun olarak *Sahîhayn* ilk sıraya alınmakta, daha sonra Hâkim'in *Mustedrek*'indeki benzer bir sıralama takip edilmektedir:

a) Sıhhatine icma edilenler: Buhârî ile Muslim, sahih hadisleri toplamak amacıyla çalışma yapan ilk musannıflardır. Onların prensibi senedi sahih ve sabit olan hadisleri toplamaktır.

b) Buhârî veya Muslim'in tek başına rivayet ettikleri: Cumhur hadisçiler bunları sahih kabul ederler.

c) *Sahîhayn*'dan birinin şartlarına uygun olarak senedi sahih olanlar: Rivayetinin bir illeti söz konusu olmazsa bunlar *Sahîhayn*'a dahildir. İrdelenecek olsa pekçok hatası ortaya çıkacak olan Hâkim'in *Mustedrek*'i bu yönde bir çalışmadır.

d) Zayıflığı bulunan, sahih olmaya yakın hadisler: Bunlar hasen hadislerdir.

e) Çok zayıf hadisler: Bazıları bunların seviyelerinin çok aşağıda olmadığını söyleyip hasene yakın tutarken bazıları da mevzuyla yakındır demişlerdir.

f) Muhal veya yalan olduğu yönünde mevzuluğuna kesinlikle hükmedilenler: Bu da iki türlü olur: Ya söz uydurulmuş olur ya da başkasının sözü Hz. Peygamber'e nispet edilmiş olur.

İbnu'l-Cevzî ilk dört grup rivayet yanında kalbin rahat olduğunu söyleyerek delil olarak kullanılabileceğini, son iki gruptakilerle ihticac edilmeyeceğini kabul etmiş olmaktadır.¹⁵

¹⁴ Bkz. *M.*, I/4, 8. Eserinin başka yerlerinde de sufilere yanlış uygulamalarına değinir. Bkz. III/132, rakam: 1345. Benzer tenkitler için bkz. II/247-8, rakam: 803; II/397, rakam: 972; III/375-6, rakam: 1615; III/389, rakam: 1630 (Burada kırk günlük uzlete de değinir).

İbnu'l-Cevzî, diğer eserlerinde de zamanındaki sufilere mübah şeyleri kendilerine haram kılmalarını ve mevzu rivayetleri esas alarak dünyayı bedenlerine zindan etmelerini, ilimden uzaklaşıp zikre dalmalarını her fırsatta yerer ve aslolanın Kur'ân ve sünnet çizgisinde dünya ve ahiret dengesini kuran bir hayat olduğuna vurgu yapar. Bu bağlamda, sufilere ihdas ettikleri sema, raks, vecd, dünyadan elini tamamen çekmek, dünyayı nefsinde zindan etmek, tedavi olmamak gibi İslama sonradan kattıkları uygulamalar nedeniyle son derece şiddetli tenkitler yönelir ve bunu şeytanın kandırması olarak görür. Bkz. *Telbis*, s. 193, 198, 255 vd; *Saydu'l-Hâtır*, s. 29-31, 33 vd., 60, 64 vd., 75, 91, 96-8, 117, 153, 204, 229-30 (Eserin önemli bir kısmı yanlış yoldaki sufilere yöneliktir); Kaysiyye, *el-İmâm İbnu'l-Cevzî*, s. 231-5. Dünya ve ahiret dengesini kuran bir zühhd ve vera anlayışını benimsediği anlaşılan (Bkz. Kaysiyye, *a.g.e.*, s. 58-60) İbnu'l-Cevzî, tasavvufun büyüklerinden bolca nakillerde bulunduğu çalışmaları, kitaplarında zühhd bölümlerinin olması, keza *M.*'i istinsah eden zatın onun için "Zâhid" ifadesini kullanması (II/119, rakam: 666) bu yönünü yansıtır. Öyle ki, bir yerde salihlerin kabirlerini ziyaret ederek manevi hastalığına deva aradığını söyler. Bkz. *Saydu'l-Hâtır*, s. 81. O, bir taraftan bazı sufilere nakilde bulunurken, diğer taraftan aynı insanları tenkit eder. Örneğin, Hâris Muhâsibî'den nakilde bulunurken (*Muhtasar Zemmu'l-Hevâ*, s. 13) yine Hâris Muhâsibî ile Ebû Abdillâh et-Tirmizî'nin kitaplarını, *Kütu'l-Kulûb* ile *İhyâ'yı* tenkit eder ve bunların dine aykırı şeyleri tavsiye ettiklerini, sülûk yoluna yeni giren insanları hatalara sevk ettiklerini, mevzu rivayetler kullandıklarını söyler. Bkz. *Telbis*, s. 411-2. Bütün bunlar İbnu'l-Cevzî'nin meselelere eleştirel bakış açısıyla yaklaştığını göstermektedir.

¹⁵ Bkz. *M.*, I/9-15.

3-Uydurmacı ve son derece zayıf ravilerin kısımları:

İbnu'l-Cevzî rivayetlerinde “uydurma, yalan ve maktûb” hadisler bulunan dolayısıyla uydurmacı ve hadisleri birbirine karıştırmaları sebebiyle son derece zayıf olan ravileri beraberce değerlendirmiş ve bunları beş kategoriye ayırmıştır.¹⁶

-Zahidlikleri ağır basan, dünyadan uzaklaşan bazı kimseler, hadisleri ezberlemenin, sahihleriyle sakimlerini birbirinden ayırt etmenin önemini kavrayamamışlardır. Bazı ravilerin ise kitapları kaybolmuş veya yanmış veyahutta kendileri bunları gömmüş, daha sonra da akıllarından nakletmişlerdir. Böyle olunca da bazan mursel ve mevkuף rivayetleri muttasıl olarak Hz. Peygamber'den rivayet etmişler; bazan da senedlerini birbirine, bazan da bir hadisi başka bir hadise karıştırmışlardır.

-Rivayet ilmiyle ilgilenmediklerinden dolayı birinci guruptakilere benzer bir şekilde hataları çok olanlar.¹⁷

-Sika olmakla birlikte, ömürlerinin sonlarına doğru akılları karıştığından rivayetleri birbirine karıştırmış olanlar.

-Son derece saf ve bön olanlar. Böyle insanların bir kısmı yapılan telkinlere kanıyor ve bizatihi almadıkları hadisleri naklediyorlardı. Bazıları da sema yoluyla almadıkları hadislerin naklinin caiz olduğunu sanarak işitmedikleri halde rivayet ediyorlardı.

-Bilerek yalan rivayet edenler. Bunlar üç kısma ayrılır:

a) Bilmeksizin hatalı rivayet edip bilahere hataları kendilerine ispat edildiği halde “hatalı rivayet etmiş” denilmesin diye hatalarında ısrar edenler.

b) İsimlerde tedlise giderek, yalancı ve zayıf ravilerden bilerek rivayet edenler.¹⁸ Bunlar yalancı konumundadırlar. Yetişmedikleri kimselerden rivayet eden kimseler de aynı durumdadır.

c) Kasten yalan rivayet nakledenler. Bunlar hatalı olarak böyle şey yapmazlar keza bunları yalancılardan da rivayet etmezler: Bazan yalan isnad uydururlar ve işitmedikleri kimselerden rivayet ederler, bazan başkalarının rivayet ettikleri hadisleri çalarlar, bazan da hadis uydururlar. Bu uydurmacılar sekiz sınıftır:

-İslamı bozmak, insanların kalplerinde şüphe uyandırmak¹⁹, dinle alay etmek için yalan uyduran zındıklar.²⁰

¹⁶ Bkz. M., I/15-35.

¹⁷ Burada hadis ilminin önemini kavrayamamış fakihler, tarihçiler ve müfessirler gibi ilim erbabını kastediyor olabilir.

¹⁸ Bu yapıları İslam üzerine işlenmiş bir cinayet olarak niteler. Bkz. M., I/250, rakam: 334. Başka bir yerde de tedlîsu'l-keżib'i Allah ve Rasûlüne hıyanet olarak niteler. Bkz. II/486, rakam: 1044. Konuyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Sönmez, *İbnu Hibbân*, s. 71-4.

¹⁹ Kitabın başka bir yerinden örnek için bkz. M., II/7, rakam: 542.

²⁰ İbnu'l-Cevzî burada dört örnek vermektedir. Bunlardan ikisi anonim özelliği taşımakta, diğer ikisinde iki zındık ismi geçmekte ancak uydurdukları rivayetlerden örnek verilmemektedir. Bkz. M., I/18-9, rakam: 5-6. Kitabın başka bir yerinden örnek için bkz. M., I/407, rakam: 487. İbnu'l-Cevzî bu rivayetin buz gibi bir uydurma, hakikatten uzak bir şey olduğunu ve Kur'an'la alay ettiğini söyler.

-Kendi mezheplerini desteklemek için yalan uyduranlar.²¹

-İnsanları hayra teşvik, şerden sakındırmak için terğib ve terhib amacıyla hadis uyduranlar.²² Onların bu yaptıklarının anlamı şu idi: Din eksik olduğundan tamamlanmaya ihtiyacı vardı, biz de bu işi yaptık.²³

-Her güzel söze bir isnad uydurmayı caiz görenler.²⁴

-Dünyevi gayelerle hadis uyduranlar. Böyle yapanların bir kısmı sultanlara yakınlaşmak için²⁵, bazıları kendilerine sorulan sorulara cevap vermek için²⁶, bazıları da bir kısım insanları kötülecek için hadis uydurmuşlardır.²⁷

-İnsanlar kendisinden hadis dinlesinler diye uyduranlar: Bunların bir kısmı senedleri birbirleriyle değiştirerek, hadisleri yeni senedlerle rivayet ediyor havası vermişlerdir. Bazıları da kendisinden hadis işitilmediği kimselerden hadis dinlediğini iddia ederek insan toplamıştır.²⁸

-Hadis ezberlemeyi zaman kaybı olarak görüp, korunarak gelen bilgilerin zaten maruf olduğunu düşünüp, meramlarını ifade için ilginç şeyler anlatanlar. Bunlar iki kısımdır:

a)Kıssacılar: Belanın büyüğü bunlardan gelmektedir.²⁹

b) İsrarcılar: Bunlar kendilerinden nakilde buldukları insanların 'biz öyle bir şey rivayet etmedik' demelerine rağmen ısrarcı olanlardır. Bunların bir kısmı kıssacı, bir kısmı ise kıssacı değildir. Keza bunların bir kısmı hadisleri kendileri uydururken, bazıları da mevzu rivayetleri ezberlemektedirler.³⁰

B-Mevdûât'ta rivayet tenkidi uygulamaları:

Senedlere yönelik tenkitler de dahil olmak üzere, İbnu'l-Cevzî'nin *Mevdûât*'ı baştan sona metin tenkidi çalışması olarak kabul edilebilecek durumdadır. Ravileri yalan hadis rivayet etmeleri nedeniyle metruk, kezzâb, fasık gibi sıfatlarla tanıtmak büyük çoğunlukla metinler nedeniyle yapılmış değerlendirmelerdir.³¹ Çünkü bu sıfatlarla anılan kimseler naklettikleri rivayetler yani metinler dolayısıyla bu şekilde

²¹ İbnu'l-Cevzî burada dört anonim misal zikreder. Beşinci örnekte ise isim geçmekte ancak, şahsın uydurduğu hadislerden örnek verilmemektedir. Bkz. *M.*, I/20-2, rakam: 7-11. Kitabın başka bir yerinden örnek için bkz. *M.*, I/194, rakam: 280.

²² İbnu'l-Cevzî burada bazı örnekler zikreder. Bkz. *M.*, I/22-5, rakam: 12-8. Kitabın başka bir yerinden örnek için bkz. *M.*, I/392, rakam: 471. İbnu'l-Cevzî terğib ile ilgili olarak kendi yaşadığı bir olayı da kitabın başka bir yerinde anlatır. Bkz. *M.*, I/399-400, rakam: 480.

²³ Benzer bir değerlendirme için bkz. *M.*, I/139, rakam: 224.

²⁴ İbnu'l-Cevzî burada konuyla ilgili örnek vermez, Muhammed b. Saîd'in 'güzel bir söz duyunca ona bir isnad uydururduk' sözünü nakleder. Bkz. *M.*, I/25, rakam: 19. Kitabın başka bir yerinden örnek için bkz. *M.*, III/92, rakam: 1300.

²⁵ Verdiği örnek için bkz. *M.*, I/25-6.

²⁶ Verdiği örnek için bkz. *M.*, I/26.

²⁷ İbnu'l-Cevzî burada birkaç örnek verir. Bkz. *M.*, I/26-7.

²⁸ Bkz. *M.*, I/27-9.

²⁹ İbnu'l-Cevzî burada bazı örnekler verir ve hadisçilerin bunları ayıkladığını nakleder. Bkz. *M.*, I/29-32. Ayrıca bkz. III/454, rakam: 1680. Hatîb'in benzer yöndeki bir değerlendirmesi için bkz. II/186, rakam: 742.

³⁰ İbnu'l-Cevzî burada iki örnek verir. Birisi şudur: Ahmed b. Hanbel ile Yahya b. Maîn kendilerinden asılsız hadis rivayet eden kimseyi sıkıştırırlar. O da bu hadisi başka Ahmed b. Hanbel ile Yahya b. Maîn'den işittiğini söyler. Bkz. *M.*, I/33-4, rakam: 23.

³¹ Bkz. *M.*, I/103 (Boyacılar'ın etüdü).

tanıtılmışlardır. Dolayısıyla sened tahlillerinin de esasında metne dönük olduğunu söylemek durumundayız. İbnu'l-Cevzî'nin sened üzerinden metne yönelik tenkitlerini rivayetle ilgili kısa değinilerde daha açık biçimde görmekteyiz. Bu değiniler metnin durumunu açıkça ortaya koymakta, bu ifadelerin yanında metni tekrardan irdelemeye ve neden mevzu olduğunu açıklamaya genelde ihtiyaç kalmamaktadır. Zaman zaman uyduranlara beddua da eden³² İbnu'l-Cevzî'nin bu yöndeki değinilerinden birkaç örnek verebiliriz:

“Muhammed b. el-Kâsım el-Belhî insanların batıl olduğuna şahitlik ettikleri rivayetler nakletmektedir.”³³

“Bu hadisi Musa b. Kays uydurmuştur. Râfızîlerin aşırılarından. Cennet kuşu diye çağrılıyordu, ancak, inşallah cehennem merkeplerinden olacaktır.”³⁴

“Bu hadisi uyduran (Süleyman b. Ahmed b. Yahya) haya perdesini yüzünden kaldırıp atmış.”³⁵

Bunların yanında, muhtemelen gereksiz yere sözü uzatmamak ve zaman kaybetmemek amacıyla metne yönelik kısa değinilerde bulunduğu da olur. Bunlara bakıldığında İbnu'l-Cevzî'nin ne demek istediği anlaşılakta, ayrıca bir izaha ihtiyaç kalmamaktadır. Rivayetin yalan oluşunun aşikar ve Rasûlullah adına uydurulmuş en çirkin yalanlar olduğunu, İslamı kötülemek için uydurulduğunu, rivayetin sadece ravisinin durumunu belirtmek için nakledilebileceğini, kitaplarda böylesi rivayetleri nakletmenin caiz olmadığını, üzerinde mevzu olduğunu gösteren delillerin olduğunu söylemesi bu yöndeki uygulamalarıdır. Birkaç örnek şöyledir:

Oymacıları yeren rivayet hususunda şöyle söyler: “Bu hadisin mevzuluğunu cahil çocuklar bile anlar. Allah bunu uydurana bereket yüzü göstermesin. Bu uydurduğu şey ne kadar çirkindir! Hz. Peygamber ve Hz. Ali adına böyle bir yalanı uydurmaya nasıl oldu da cesaret etti?”³⁶

Hz. Peygamber İsrâ gecesinde, Cebrâîl'in kendisini İbrahim'in kabrine, İsa'nın doğduğu eve ve Allah'ın semaya yükseldiği kayaya götürdüğünü söyler. İbnu'l-Cevzî rivayette ilgili olarak İbn Hibbân'dan şunu nakleder: “Bu rivayet, işin mütehassısları bir tarafa, hadisçilerin avamının bile mevzuluğunda şüphe etmeyeceği bir rivayettir.”³⁷

³² “Bu en soğuk ve en çirkin uydurmaldandır. Bunu uyduranı Allah gözetmesin.” *M.*, II/140, rakam: 694. Başka örnekler için bkz. II/205, rakam: 759; II/215, rakam: 770; II/362, rakam: 939; II/373, rakam: 947.

³³ *M.*, I/194, rakam: 280.

³⁴ *M.*, II/160, rakam: 716.

³⁵ *M.*, II/208, rakam: 763. Başkalarından aktardığı benzer değerlendirmeler için bkz. *M.*, I/199, rakam: 285; II/90, rakam: 627; II/540, rakam: 1113; I/219, rakam: 304.

³⁶ *M.*, I/366, rakam: 446.

³⁷ Bkz. *M.*, I/162, rakam: 243.

Ay tutulduğunda dünyada nelerin meydana geleceğine dair hadisin bir kısmını nakleden İbnu'l-Cevzî şöyle söyler: Bunu uzunca zikretmenin bir faydası yok. Çünkü bu hadisin mevzuluğundan şüphe edilmez... Dine aykırı bu tür şeyleri uyduranlara Allah hak ettikleri cezayı versin. Hiç şüphe yok ki, bunu uydurmaktaki maksadı dini kötülerdir.”³⁸

Bekarları yeren rivayet için İbn Hibbân'ın “işiten mevzu olduğunda şüphe etmez” dediğini nakleder.³⁹

Bütün bunlar biraraya getirildiğinde, *Mevdûâf*'ta metin tahlilinin büyük yer tuttuğu kendiliğinden anlaşılır. Bu nedenle, eserdeki rivayet değerlendirmelerini sened ve metin tenkidi diye iki grupta tasnif etmek son derece zordur. Herşeyi açıklayan kısa değiniler de göz önünde bulundurulacak olduğunda, sadece sened açısından tenkide tabi tutulan rivayetlerin genel yekûna göre oldukça az olduğu görülecektir. Kaldı ki, genel yekûna göre az olan bu rivayetlerde, İbnu'l-Cevzî'nin bir şey deme ihtiyacı hissetmediği anlaşılır. Bunda da zaman zaman dile getirdiği sözü uzatmama yaklaşımının etkili olduğunu söyleyebiliriz.⁴⁰

İbnu'l-Cevzî, metin ve sened açısından dile getirdiği bu kısa değiniler yanında, rivayetlerin mevzuluğunu ortaya koymak için metin ve sened açısından bazı prensipler uygular. Bu metodları burada genişçe ele almak istiyoruz. Böylece İbnu'l-Cevzî'nin meselelere nasıl baktığı daha iyi anlaşılacaktır.

1-Metin açısından uyguladığı tenkit prensipleri:

İbnu'l-Cevzî *Mevdûâf*'a aldığı rivayetlerin senedlerinin yanı sıra metinleri açısından da mevzu olduğunu göstermek için çeşitli kriterler uygular. Bu kriterler, onun hem geniş bakış açısını yansıtır, hem de hadislerin tahlilinde ne tür yollar takip edilmesi gerektiği hususunda bizlere ışık tutar. Biz bu kısımda onun kullandığı kriterleri belli başlıklar altında zikredeceğiz.

a) Kur'ân'a arz:

Hz. Peygamber'in Kur'ân'a muhalif bir söz söylemesi düşünülemez. Böyle bir durum nübüvveti hususunda kuşkulara, dolayısıyla etrafındaki insanların dağılmasına neden olurdu. Ayrıca bu, getirdiği kitapla çelişik bir durum arz eden Hz. Muhammed'in peygamberliği hakkında bugün dahi şüphelerin oluşmasına sebebiyet verirdi. Çünkü bir peygamber getirdiği kitapla barışık olmak zorundadır. İbnu'l-Cevzî, Kur'ân'ın kesin naslarına aykırılık arz eden ve aralarını cem etme imkanı olmayan, nasih-mensuh

³⁸ Bkz. *M.*, I/207, rakam: 292.

³⁹ Bkz. *M.*, III/44, rakam: 1251. Başka örnekler için bkz. I/217, rakam: 302; I/235, rakam: 318; I/367, rakam: 447; I/371, rakam: 452; I/373, rakam: 452.

⁴⁰ Burada İbnu'l-Cevzî'nin bütün kararlarına katıldığımız sonucu çıkarılmamalıdır. Çünkü sadece ele aldığı tarihteki raviler nedeniyle mevzu saydığı bazı hadisler, başka tarikleri biraraya getirildiğinde mevzu sayılmayacak bir durum arz etmektedir. Nitekim bu hususu ayrı bir başlıkta ele alacağız.

ilişkisi kurulamayan rivayetleri bu çerçevede reddetmiştir. Eserinde bununla ilgili örnekler bulunmaktadır:

-İblis'le karşılaşan sahâbiye: Afrâ adlı bir sahâbiyyenin anlattığına göre, Hindistan'a giderken İblis'i bir adada, hiç kimsenin yapamadığı bir samimiyetle Allah'ı tesbih edip dua ettiğini görür. Bu acaip duruma şaşırıp İblis'e sorunca, İblis, belki Allah kendisini affeder diye böyle yaptığını söyler. Ebû Hureyre'nin söylediğine göre, Hz. Peygamber bu habere son derece sevinmiştir.

Benzer muhtevalı iki rivayet daha nakleden İbnu'l-Cevzî şöyle der: İblis'in insanları yoldan çıkarmaya devam etmesi, hadisin batıl olduğunu göstermektedir. O halde pişmanlığı nerede? Hem onun yola gelmesi nasıl düşünülebilir ki? Çünkü Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: *"Sen ve sana uyanların hepsiyle cehennemi dolduracağım."*⁴¹

Görüldüğü üzere İbnu'l-Cevzî, Allah Teâlâ'nın İblis'e, onu cehenneme koyacağını daha baştan ona söylediğini, bu durumda tövbesinin söz konusu olmayacağını, ayrıca insanları isyana sürüklemeye devam etmesinin de rivayeti tekdiz ettiğini belirtmektedir.⁴²

b) Sahih hadislere arz:

Mevzu rivayetler çoğunlukla sened açısından sahih olmadıklarını belli ettikleri gibi sahih hadislere aykırılık taşımaları yönüyle de belli olurlar. Bu nedenle İbnu'l-Cevzî mutevâtir, meşhur veya mustefid hadislere muhalif gördüğü rivayetleri reddetmiştir.⁴³ Konuyla ilgili pekçok örnekten birkaç tanesini zikretmek istiyoruz:

-Hayvanların ruhu: "Ruhlar beş çeşittir: İnsanların, cinlerin, şeytanların, meleklerin ruhu ile Cebrâîl'in ruhu. Diğer yaratıklara gelince onların canları vardır, ruhları yoktur."

Rivayeti mevzu olarak değerlendiren İbnu'l-Cevzî'nin metinle ilgili zikrettiği delil sahih hadislerde geçen bilgidir. Buna değinerek şöyle söyler: "Sahih rivayette 'ruhu olan birşeyi hedef (tahtası olarak) dikene Allah lanet etmiştir" diye geçmektedir."⁴⁴ Görüldüğü gibi, bu sahih rivayette Hz. Peygamber hayvanların nişan tahtası olarak dikilmelerini yasaklamış ve ruhu olduğunu belirtmiştir. Oysa yukarıdaki rivayetten hayvanların ruhunun olmadığı anlamı çıkmaktadır.⁴⁵

⁴¹ 38 Sâd 85. Bkz. M., I/226-8, rakam: 309-11.

⁴² Benzer örnekler için bkz. I/323, rakam: 410; III/330, rakam: 1566.

⁴³ Bkz. M., I/103-4 (Boyacılar'ın etüdü).

⁴⁴ *Muslim*, Sayd (34), bâbu's-saydı an saydı'l-behâim (12), rakam: 59.

⁴⁵ Bkz. M., I/230-1, rakam: 314. Benzer örnekler için bkz. I/295, rakam: 388, I/302, rakam: 394; III/194, rakam: 1416; III/230, rakam: 1455 (Sahabe uygulamasına arz); III/357, rakam: 1596; III/497, rakam: 1721; III/614, rakam: 1838.

c) İcmaya arz:

İslam alimlerinin bir hususta ittifak etmeleri kesin bilgi ifade eder. Çünkü hükmün oluşturulmasında Kur'ân, sünnet ve kıyas etkili olmuştur. Ayrıca hükmün verilmesinde gerekli naslar gözden geçirildiğinden, buna aykırı bir hüküm içeren rivayet, -nesh durumu söz konusu değilse- mevzu olarak kabul edilmektedir. İbnu'l-Cevzî bu prensibi eserinde çok güzel bir biçimde uygulamıştır.

-Cünubun istinşak ve mazmazası: "Hz. Peygamber cünubun üçer kez mazmaza ve istinşak yapmasını farz kıldı."

Bu hadis, fakihlerin icmasına aykırı olduğunu söyleyen İbnu'l-Cevzî, onların bir kısmının mazmaza ve istinşakı, bir kısmının da sadece istinşakı farz saydığını belirtir. Bir kısmı ise her ikisini de sünnet görmektedir. Bunları gerekli görenler, üç kez değil de bir kez yapılmasını şart koşmuşlardır. Oysa rivayette üçer kez yapılacak diye geçmektedir.⁴⁶

d) Dinin temel prensiplerine arz:

Dinde naslara dayanan ve herkesçe kabul edilen prensipler ve kurallar bulunmaktadır. Bunlar bazan Kur'ân'a, bazan sünnete, bazan da her ikisine dayanırlar. Bazan da bunlardan tabii olarak ortaya çıkan icmaya dayanırlar. İbnu'l-Cevzî bu bağlamda eserinin mukaddimesinde "dinin temel prensiplerine aykırı hadisin tedkik edilmesi gerekir" diye bir başlık atar.⁴⁷ Yine bu bağlamda o, "*Muvatta, Musned, Sahîhayn* gibi meşhur kitaplarda bulunmayan, dinin asıllarına muhalif bir hadis görünce ricalini tetkik et", diye de tembihte bulunur.⁴⁸ Örnek:

-Abdurrahman b. Avf'ın sürünerek cennete girmesi: "Ey İbn Avf! Sen zenginlerdensin. Cennete sürünerek gireceksin. Allah için karz-ı hasende bulun ki ayaklarını serbest bıraksın."

Benzer muhtevalı bir rivayet daha aktaran İbnu'l-Cevzî, bazı cahil zahidlerin bu rivayetlere yapıştığını, Abdurrahman malı nedeniyle cennete sürünerek gireceğine göre, mal hayra koşmaya manidir ve bu bile malı kötü görmek için yeterlidir şeklinde düşündüklerini aktarır. Sonra şunları söyler: Oysa bu hadis sahih değildir ve cennetle müjdelenmiş olan Abdurrahman'ı malının hayra koşmaktan men ettiği düşünülemez. Çünkü mal edinmek mübah birşeydir. Yerilen ise malın haram yoldan kazanılması veya zekatının verilmemesidir. Abdurrahman ise her iki durumdan da uzaktır.⁴⁹ Ayrıca sahabeden Talha ve Zubeyr gibiler geriye mal bırakmışlardır. Eğer bunun yerilen bir

⁴⁶ Bkz. *M.*, II/362, rakam: 938. Benzer örnekler için bkz. II/545, rakam: 1117; III/353, rakam: 1592; III/619, rakam: 1842; II/10-1, rakam: 10-1.

⁴⁷ Bkz. *M.*, I/140.

⁴⁸ Bkz. *M.*, I/141.

⁴⁹ Hz. Peygamber'in kızı Zeyneb ile Sa'd b. Muâz'ın kabirde sıkıştırılmasıyla ilgili benzer bir değerlendirmesi için bkz. III/545, rakam: 1773.

şey olduğunu bilselerdi tüm mallarını infak ederlerdi. Nice kıssacı böyle asılsız şeylerle insanları fakirliğe sevkedip zenginliği yeriyor. Sahih hadisleri bilip dinin temel prensiplerini kavrayan alimlere helal olsun.⁵⁰

e) Akla arz:

İbnu'l-Cevzî, bedîhî aklın gerçeklerine aykırılık arz eden hadisleri kabul etmez ve çoğu kez bunları muhal olarak niteler. Bu tür rivayetlere nasıl yaklaşılması gerektiği hususunda güzel bir çerçeve çizen İbnu'l-Cevzî, Hz. Peygamber'in "sünnetime uyun"⁵¹ buyurduğunu hatırlatır ve ekler: Muhal olan şey onun sünnetinden değildir. Bu durumda sika ravilerle sika olmayanların keza sahih hadislerle sakimlerinin birbirinden ayırt edilmesi gerekir.⁵² İbnu'l-Cevzî'nin uygulamasından bazı örnekler:

-*Allah'ın kendini yaratması*: "Allah atı yarattı ve onu koşturdu. At da terledi. Sonra kendisini bu terden yarattı."

İbnu'l-Cevzî'nin bu rivayetle ilgili değerlendirmeleri şöyledir: "Bunun mevzu olduğunda hiç şüphe edilmez. Ayrıca böyle birşeyi bir müslüman uyduramaz. Bu rivayet, mevzu rivayetlerin en çirkin ve kötülerindedir. Çünkü anlatılan şey imkansız birşeydir. Çünkü yaratıcı kendi nefsinin yaratamaz."

İbnu'l-Cevzî böyle dedikten sonra ravileriyle ilgili değerlendirmeleri aktarır. Ardından da şunları söyler: "Bizler muhaddislerin usulünce onların uydurduğu belli olsun diye ravilerini cerh ettik. Yoksa böylesi hadislerin ravilerini araştırmaya hiç gerek yoktur. Çünkü, imkansız olan bir şey sika ravilerden de gelse reddedilir ve hata yaptıkları söylenir. Şöyle düşün: Sika ravilerden bir gurup toplanıp, devenin iğnenin deliğinden geçtiğini haber verseler, güvenilir olmaları onlara bir fayda sağlamaz, rivayetlerinde etkili olmaz. Çünkü imkansız birşeyi haber vermektedirler. Bu durumda, makul ölçülere aykırı veya dinin temel prensiplerine ters gördüğün hadisin mevzu olduğunu bil. Onu tedkik etmek için uğraşma."⁵³

f) Tarihe arz:

Hz. Peygamber'in hayatının önemli bir kesiti, yaşadığı olayların gerçekleştiği yerler, beraberinde başka kimlerin olduğu, keza bazı önemli savaşların ne zaman gerçekleştiği, bazı önde gelen sahabilerin vefat tarihleri, bazı surelerin ne vakit indiği gibi hususlarda elimizde kesin bilgiler bulunmaktadır. Gerek hadis rivayetleri ve gerekse tarih ve tabakât kitaplarında geçen bilgiler biraraya getirildiğinde bunlar, bu ve benzeri konularda kesin bilgi sağlamaktadır. Böylesi durumlarda genel bilgiye

⁵⁰ M., II/247-8, rakam: 803; *Telbîs*, s. 162. Başka bir örnek için bkz. M., I/301, rakam: 393.

⁵¹ *İbn Mâce*, Mukaddime, bâbu ittibâi sunne... (6), rakam: 42-3.

⁵² Bkz. M., I/44.

⁵³ M., I/150-1. Benzer örnekler için bkz. II/195, rakam: 750; II/215, rakam: 770; II/348, rakam: 920; II/355, rakam: 930; II/569, rakam: 1140; III/97, rakam: 1306; III/616, rakam: 1840.

aykırılık arz eden, tarihi gerçeklerle çelişen rivayetlerin mevzu olduğu anlaşılır ya da rivayetin belli bir bölümünün doğru aktarılmadığı hükmü verilir. İbnu'l-Cevzî de bu prensibi eserinde çok güzel uygulamakta ve tarihçilik yönünü ön plana çıkarmaktadır. Onun bu çerçevedeki uygulamalarından birkaç örnek verecek olursak:

-Hz. Ali'nin uzun süre tek ümmet olması: “Hz. Ali'den nakledilmiştir: Bu ümmetten hiç kimse ibadet etmeden önce Rasûlullah'la birlikte beş veya yedi yıl Allah'a ibadet ettim.”

Bu rivayete bakılacak olursa, ilk birkaç yıl Hz. Ali'den başka İslam'ı seçen olmamıştır. Tarihi gerçeklerle çelişen bu durum dikkatini çeken İbnu'l-Cevzî şunları söyler: Bunun mevzuluğunu gösteren delillerden birisi de Hz. Hatice, Hz. Ebûbekr ile Zeyd'in ilk müslümanlar olduğunda ihtilafın olmamasıdır. Ayrıca, Hz. Ömer nübüvvetin altıncı yılında kırkıncı kişiden sonra müslüman olmuştur. Bu durumda bu söz nasıl doğru olur?”⁵⁴

Hz. Ali taraftarlığı kokan rivayeti tenkit eden İbnu'l-Cevzî'nin yaklaşımı takdire değerdir: Birincisi, ilk müslümanın başkaları olduğu herkesçe kabul edilmiş bir doğrudur. Bunun yanında, Hz. Ali'nin rivayette beş veya yedi yıl tek müslüman olarak kaldığı geçmektedir. Oysa, Hz. Ömer altıncı yılda (rakam kesin olmasa da) kırk kişiden sonra müslüman olmuştur.⁵⁵

g) Rivayette anlatılanın peygamberlik makamına yakışmaması:

Allah'ın buyruklarını kullara ulaştıran bir peygamberin ne tür davranışlar içinde bulunabileceği tahmini zor olmayan bir husustur. Zira, Allah katından getirilen emir ve yasaklamalar, onu getiren peygamberin o sınırlar içinde kalması gerektiği sonucunu doğurur. Bu nedenle bir peygamberin gerek ayetler ve gerekse kendi buyruklarıyla insanlardan olmalarını veya yapmalarını istediği bir tavır veya davranışın dışına çıkması düşünülemez. Dinî açıdan böyle olduğu gibi, bir peygamberin yaşadığı toplum içinde üstlendiği makama yakışmayacak bir fiilde bulunması, kendisini küçük düşürecek bir hareket sergilemesi de akla gelemez. Çünkü bu hem onun peygamberlik gibi son derece önemli görevinin ciddiye alınmamasına, hem de liderlik konumunun sarsılmasına sebebiyet verir. Bu nedenle böylesi durumlardan bahseden rivayetler mevzu kabul edilir. İbnu'l-Cevzî'den örnek verecek olursak:

-Hz. Süleyman'ın çocuğunu ölümden kaçırmaması: Hz. Süleyman'ın bir çocuğu doğar ve şeytanlara, “ölmemesi için bunu nereye saklayayım” diye sorar. Onlar da en son formül olarak ‘onu göğe çıkaralım’ diye akıl verirler, dediklerini de yaparlar. Azrâîl

⁵⁴ Bkz. *M.*, II/99, rakam: 638.

⁵⁵ Başka örnekler için bkz. II/13, rakam: 546; II/145, rakam: 700; II/213-4, rakam: 770; II/225, rakam: 778; II/239, rakam: 794; II/301, rakam: 866; III/32, rakam: 1241; III/349, rakam: 1587; III/464, rakam: 1687; III/561, rakam: 1790.

çocuğun canını almak için geldiğinde dünyanın dört bir tarafını dolaşır fakat çocuğu bulamaz. Sonunda göklerde aramaya çıkar ve çocuğun canını alır.

Rivayetin mevzu olduğunu belirten İbnu'l-Cevzî büyük bir peygamber olan Hz. Süleyman'ın böyle bir şey yapmasının, çocuğunu ölümden kaçırmasının ve de ölümden hiçbir yerde kaçınılmayacağını bilmemesinin mümkün olmadığını söyler.⁵⁶ Çünkü herkesin her nerede olursa olsun öleceğini ilk önce bir peygamberin bilmesi gerekir.⁵⁷

h) Hadisin rakîk ifade içermesi:

Manayla rivayet edilmiş olsalar bile, Hz. Peygamber'in sözlerinde bir seviye vardır. Onun kelamı basitlikler, komiklikler ve olgun bir insana yakışmayacak anlatımlar içermez. Dolayısıyla bir peygamber ağzından çıkmayacak düzeydeki sözlerin Hz. Peygamber'e ait olmadığı anlaşılır. Bu prensibi eserinde işleten İbnu'l-Cevzî bazı rivayetleri "rakîk ifadeler" içerdikleri gerekçesiyle kabul etmez. Bir yerde, kitabında mevzu olduğu belli olan rivayetleri zikretmediğini, zaman kaybetmemek için lafızlarında rekâket olan uzun hadislerin sadece bir kısmını aktarmakla yetindiğini söyleyerek, bu husustaki metoduna da değinmiş olur.⁵⁸ İbnu'l-Cevzî'nin uygulamasından örnekler:

-Makbul bir dua: "Allah'ım sen hayattasın ölmezsin;... görürsün, gördüğünde şüphe etmezsin; işitirsin, işittiğinde tereddüt etmezsin; doğru sözlüsün, yalan söylemezsin;... daimsin, tükenmezsin, yakınsın, uzak değilsin;... herşeyi idare edersin, uyumazsın... Bununla demir lifleri üzerine dua edilse demir erir, akan suya dua edilse su durur... Kişi bunu yatmadan önce okursa, Allah her bir harfine ruhânîlerden 700.000 melek yaratır..."

İbnu'l-Cevzî bu rivayeti değerlendirirken şöyle söyler: "Bu, Rasûlullah adına uydurulmuş bir yalandır. Tariklerinde rakîk kelimeler bulunmaktadır. Rasûlullah böyle şeylerden münezzehtir. Ayrıca Allah da böyle isimlerden beridir."⁵⁹

Görüldüğü gibi, Allah'ı neredeyse bir avâm diliyle tarif eden ve bir dua nedeniyle aşırı mükafat vaad eden rivayet İbnu'l-Cevzî nazarında bir peygamber sözü olamaz.⁶⁰

i) Amele ve günaha ölçüsüz karşılık:

Hız. Peygamber'den gelen sahih hadislere bakıldığında, yapılan ameller veya işlenen günahlara nasıl bir karşılık verilebileceği hususunda genel bir anlayış

⁵⁶ Bkz. M., III/515, rakam: 1740.

⁵⁷ Benzer örnekler için bkz. I/437, rakam: 516; M., II/225, rakam: 778; III/614-5, rakam: 1838.

⁵⁸ Bkz. M., II/417, rakam: 992; II/427, rakam: 1000.

⁵⁹ M., III/439, rakam: 1670.

⁶⁰ Başka örnekler için bkz. M., I/392, rakam: 471; II/17, rakam: 548; II/36, rakam: 560; II/174, rakam: 733; II/434, rakam: 1005; II/473, rakam: 1033; III/113, rakam: 1326.

oluşmaktadır ancak, bazı rivayetlerde bu genel çizginin dışına çıkılmakta ve yapılanla karşılığı arasında aşırı bir dengesizlik söz konusu olmaktadır. Bu ise böylesi rivayetlerin bazı şeylere teşvik veya bazı şeylerden sakındırmak gayesiyle uydurulduğunu göstermektedir. Bu tür rivayetlerin senedlerinde, çoğunlukla hadisçilerin cerh ettiği kimseler bulunmaktadır. İbnu'l-Cevzî böylesi rivayetleri değerlendirme sadedinde, munker hadisten hadis talibinin ürpereceğini ve gönlünün kaçacağını belirtir.⁶¹

ia) Amele ölçsüz karşılık:

-*Nafile namaza büyük mükafat*: "Kim şu kadar namaz kılsa ona yetmiş ev vardır. Her evde 70.000 oda, her odada 70.000 döşek, her döşekte de 70.000 cariyeye vardır..."

Kılınacak birkaç rekatlık nafile namaza meşakkatli amellerde verilmeyen karşılığın verileceğinden bahseden bu rivayeti değerlendiren İbnu'l-Cevzî, rivayette anlatılanın Allah'ın kudretinde olmakla birlikte, bunun çirkin bir katıştırma dolayısıyla abartı olduğunu belirtir.⁶²

ib) Günaha ölçsüz karşılık:

-*Faiz yemenin günahı*: "İnsanın bilerek yediği bir dirhem faizin günahı 36 zina günahından büyüktür."

Rivayetin mevzu olduğunu belirten İbnu'l-Cevzî, böylesi hadislerin sahihliğini reddettiren nedenlerden birisinin de şu olduğunu belirtir: "Günahların miktarı tesirleriyle bilinir. Zina nesepleri bozar, mirası hak etmeyene döndürür. Bir yasağı işlemenin ötesine geçmeyen haram lokmanın yapamayacağı kadar tesir icra eder. Bu nedenle hadisin sahihliğine bakan bir yönü yoktur."⁶³

j) Bilimsel gerçeklere aykırılık:

İbnu'l-Cevzî, kendi zamanındaki bilimsel seviyeye uygun olarak rivayetlerde anlatılan hususları tahlil eder ve aykırı gördüklerini reddeder. Bu bağlamda, daha ziyade tıbbî bilgi içeren rivayetler üzerinde yoğunlaşır. Bunun nedeni de, yiyecek ve içeceklerle ilgili pek çok hadis uydurulmasıdır. İbnu'l-Cevzî bu tür rivayetlerde anlatılanları hem hikmet, hem de tıp bilgisine uygunluk açısından değerlendirir. Hz. Peygamber'in hikmet dışı bir şey buyurmayacağını, anlattıklarının tıbbın sınırları dışında olmayacağını, bu nedenle saçmalık derecesinde tavsiyeler içeren rivayetlerin reddedilmesi gerektiğine dikkat çekerken, kendi dönemindeki tıpla uyuşan veya uyuşmayan rivayetlerin nasıl değerlendirilmesi gerektiği hususunda da kanaatini belirtir: Bugünkü tabiplerin kabul etmediği bir bilgiye rastlarsan, bunu o günkü Arapların tıbbî ve adeti olarak değerlendirmen gerekir. Muvafık olanlar da aynı

⁶¹ Bkz. *M.*, I/146. Devamında bu hususta çeşitli değerlendirmeler nakleder.

⁶² Bkz. *M.*, I/139. Başka örnekler için bkz. II/417, rakam: 992; II/454, rakam: 1021; II/570, rakam: 1140.

⁶³ Bkz. *M.*, III/26, rakam: 1234. Başka örnek için bkz. III/224-5, rakam: 1449.

kategoride mülâhaza edilmelidir, der.⁶⁴ İbnu'l-Cevzî, bu yaklaşımıyla tıbbın gelişimini doğru anlamakta ve Hz. Peygamber zamanındaki bazı uygulamaların zamanla bırakılabileceğini kabul etmektedir. Bunun yanında o, Hz. Peygamber'den tıbbın sınırları içinde değerlendirilemeyecek bir söz veya uygulamanın gelmeyeceğine de dikkat çekmektedir. Konumuzla ilgili birkaç misal zikredelim:

-İki ayın 60 gün olması: "İki ay (peşpeşe) altmış güne tamam olmaz." Hadisin ravileriyle ilgili değerlendirmeleri aktaran İbnu'l-Cevzî, metnini de gerçekçi bulmayarak şunları söyler: "Kanaatimce bunu uyduran dini kötölemek istemiştir. Çünkü iki ay hatta üç ayın bile otuzar gün olduğu olmaktadır. Rasûlullah olmayacak şeyi haber vermekten uzaktır."⁶⁵

k) Rivayetin teşbih içermesi:

Kelâmî problemlerin merkezinde yer alan konuların başında, Allah'ın sıfatları etrafındaki tartışmalar gelir. Bu bağlamda, Allah'ı adeta bir insan suretinde resmeden pekçok hadis uydurulmuştur. İbnu'l-Cevzî, Allah Teâlâ'yı yer kaplayan cisim olarak tavsif eden ve önemli bir kısmını Müşebbihe'nin uydurduğu rivayetleri Allah'ın azametine yakışmayacağından dolayı reddetmektedir. Bu, aynı zamanda Allah'ı nasıl anlamak gerektiğinin de ipuçlarını vermektedir. Örnekler:

-Allah'ın cüssesi: "Yaratıldıkları günden kıyamete kadar gelecek olan bütün insanlar, cinler, şeytanlar ve melekler bir saf halinde dizilseler, yine de Allah'ı ihata edemezler."

Rivayeti değerlendiren İbnu'l-Cevzî, "bunun Hz. Peygamber'den gelişi sahih değildir" der ve ekler: "Çünkü Allah'ın yüce zatına teşbih ve tecsim atfetmektedir."⁶⁶

l) Fıtrata aykırılık:

İbnu'l-Cevzî, insan fıtratını zorlayan ve tiksineceği şeyleri anlatan rivayetleri şiddetle reddeder. Hz. Peygamber'in insan doğasının kaçındığı şeylerden uzak olduğuna dikkat çeker. Çünkü insan fıtratıyla birebir uyumlu bir din getiren Rasûlullah'ın, (bu çizginin dışına çıkarak) getirdiği dini ve kendisini zor durumda bıraktıracak ve de alaya alınmasına neden olacak şeyler söyleyip tavsiye etmesi düşünülemez. Örnek:

-Hela yoluna düşen ekmek: "Bir lokmayı veya ekmek parçasını büyük veya küçük abdest yolundan alan, ondan pisliği giderip yıkayan, sonra da yiyen kimse, lokma karnına inmeden mağfiret olunur."

⁶⁴ Bkz. M., III/117, rakam: 1330.

⁶⁵ M., I/208, rakam: 293. Başka örnekler için bkz. II/145-6, rakam: 700; III/204, rakam: 1427; III/117, rakam: 1330.

⁶⁶ M., I/163-4, rakam: 244. Benzer örnekler için bkz. M., I/177, rakam: 260; I/180, rakam: 263; I/171, rakam: 253; I/181, rakam: 265; I/183, rakam: 267; I/307, rakam: 399; III/590, rakam: 1818; I/165, rakam: 247 (Def'u Şubehi't-Teşbih, s. 156).

İbnu'l-Cevzî, insanı tiksindiren rivayet karşısında uyduranına hak ettiği cevabı verir: Bu hadisi uyduranın şu cahilliğine bir bak! Halbuki lokma tuvalet yoluna düşüp necaset karıştığına artık temizlenemeyecek duruma gelir. Nitekim Ahmed b. Hanbel'e necaset içine düşen susamın yıkandığında yenip yenemeyeceği sorulunca, "yıkınması nasıl düşünülebilir" diye cevap vermiştir. Bu rivayeti uyduran kimse, müslümanlara eziyeti ve onlarla alay etmeyi amaçlamıştır.⁶⁷

m) Rivayetin insandan yapamayacağı şeyler istemesi:

Bazı rivayetlerde yapılması istenen işler, insan gücünün çok üstünde olabilmektedir. Oysa Allah insana gücünün üstünde yük yüklemeyeceğini belirtirken⁶⁸, Rasûlünün farklı bir tutum içinde olması düşünülemez. Bu yüzdendir ki, İbnu'l-Cevzî, bazı rivayetlerde yapılması durumunda çeşitli ecirler verilecek rivayetleri, "yapılabilirlik" açısından değerlendirmeye tâbi tutar. Eğer tavsiye edilen ibadet insan takatini zorlayacaksa, bunun Hz. Peygamber'in sözü olmadığına dikkat çeker:

-Regâib namazı: Recep ayının ilk Cuma gecesini Regâib namazının kılınmasının tavsiye edildiği hadiste, Perşembe gününün oruç tutulması, akşamla yatsı arasında zikri geçen namazın kılınması istenmektedir. Namaz 12 rekat olarak kılınacak, her rekatta bir Fatıha, 3 innâ enzelnâ, 12 kul huve'llâh okunacak, her iki rekatta bir selam verilecek, namazdan sonra 70 kez salavât getirilecek, ardından secdeye gidilip uzun bir tesbihatta bulunulacak, secdeden kalkılıp 70 kez mağfiret dilenecek, ikinci kez secdeye gidilerek aynı şey yapılacaktır...

Rivayeti değerlendiren İbnu'l-Cevzî, bunu uyduranın yeni bir şey çıkardığını, bu namazı kılmak isteyenlerin o gün oruç da tutmak durumunda kalacağını belirttiikten sonra şunları söyler: Orucu tuttuğu gün hava son derece sıcak olabilir. Akşam namazını kılmadan yemeğe oturamaz. Namazı kılınca zikri geçen namaza durmak zorunda kalır. Bu uzun tesbih ve secdeleri yaparak son derece eziyet çeker. Ben insanların ramazan ve teravih namazına ne derece önem verip izdihama neden olduklarını gözlemliyorum. Halk nezdinde bu namaz hem daha büyük, hem de daha hoş bir ibadettir. Nitekim cemaate gelmeyen insanlar bu namaza gelmektedirler. (Aynı durum Regâib namazında da olur).⁶⁹

n) Örfeye aykırılık:

Toplumun genel kabullerine aykırı bir tutum ve davranış sergilemek, takdir edilen bir durum değildir. Bilakis aykırılık yerilir, çoğu kez de istihzâ konusu olur. Çünkü toplumun, belki de yıllar boyunca bir süreçten geçerek oluşturduğu anlayışa karşı bir tavır geliştirmek, aynı zamanda bir başkaldırı anlamı da taşıdığından tepki alır. İbnu'l-Cevzî, bunu rivayetleri değerlendirmede bir ölçüt olarak kullanır.

⁶⁷ Bkz. *M.*, III/196-7, rakam: 1418.

⁶⁸ Bkz. 2 Bakara 286.

⁶⁹ Bkz. *M.*, II/438, rakam: 1008.

-Hz. Musa'nın kıyamette sakallı olması: "Musa b. İmrân hariç cennettekilerin tamamı traşlı olacaktır; Musa'nın sakalı ise göbeğine kadar uzanacaktır."

Bu ilginç rivayetin mevzu olduğunu belirten İbnu'l-Cevzî metnini iki yönden eleştirir: Eğer Hz. Musa sakallı oluşuyla bir üstünlük elde edecek ise, buna bizim peygamberimiz daha layıktır. Ayrıca bütün insanların dışında bir durumda bulunmak bir ârdır ve şöhret nedenidir. Bir faydası yoktur.⁷⁰

Toplum içinde herkes bir tarzda giyinirken veya aynı görüntüyü arz ederken tek kişinin farklı olmasının bir üstünlük vesilesi değil dikkat çeken ve ayıplanan bir durum olduğuna dikkat çeken İbnu'l-Cevzî, bu bir üstünlük ise, buna Hz. Peygamber'in daha layık olduğunu söylemektedir.

o) Vakıya arz:

Yaşanan bir durum rivayette anlatılan olayı tekzip ediyorsa, bu rivayet mevzudur. Pekçok problemleri içinde barındıran geleceğe yönelik haberler bu tür rivayetlerdir. Eğer bu rivayetlerde geçen bir husus, farklı bir şekilde gerçekleşmişse, bunun Hz. Peygamber'in hadisi olmadığını anlayabiliriz. Hz. Peygamber'in istikbale yönelik gaybî haberleri bir mucize olarak değerlendirilerek kabul edilse bile, haber verdiği kabul edilen şeyin o şekilde gerçekleşmesi gerekir. Farklı gerçekleşirse, o hadis Hz. Peygamber'in hadisi değil demektir. İbnu'l-Cevzî bu prensibi eserinde uygular. Örnek:

-Yüz yıl başındaki meltem: "Yüz yılın başında Allah, tatlı ve serin bir meltem estirecek ve her müminin ruhunu alacaktır."

Bu rivayete göre, yüz yıldan sonra yeryüzünde hiçbir mümin kalmayacaktı. İbnu'l-Cevzî, müminlerin varlığının bu rivayeti yalanladığını⁷¹ söyler.⁷²

p) Rivayetin bulmacamsı anlamlar içermesi:

⁷⁰ Bkz. M., III/589, rakam: 1817

⁷¹ Bkz. M., III/465, rakam: 1688. İbnu'l-Cevzî, bulunduğu tarihi göz önüne alarak, rivayetin mevzuluğunu ortaya koymaktadır ancak, başka bir yerde aynı hataya kendisi düşmektedir. Hz. Peygamber'in kendisiyle kıyamet arasının çok yakın olduğunu beyan etmesine yorumlar getiren Taberî "dünyanın ömrü yedibin yıldır" sözünü delil olarak alır ve Hz. Peygamber'in sözünü söylemesinden sonra geriye 450 yıl kaldığına meyleder. (Bkz. Taberî, *Târîh*, I/16-7). İbnu'l-Cevzî ise kendi bulunduğu zamanı göz önünde bulundurarak bu değerlendirmenin batıl olduğunu belirtir. (Bkz. *Muntazam*, I/127). Yine Taberî'nin naklettiği "ben son bininci yıldayım" hadisini ele alır ve sıhhatinde problem olsa bile bunun doğru olduğunu, Hristiyan Yunanlıların Hz. Peygamber'in hicretine kadar dünyanın altı bin yıl kadar süreyi geride bıraktığını kabul ettiklerini söyler. Hz. Peygamber'in hicretinden sonra 600 yıl kadar geçtiğini, bu durumda geriye 400 yıl kadar kaldığını öne sürer. Bkz. *Muntazam*, I/127. Ayrıca bkz. Taberî, *Târîh*, I/17-9.

⁷² İbnu'l-Cevzî, başka bir yerde de Allah'ın güzel yüzlülere azap etmeyeceğine dair hadisi değerlendirirken ilginç bir saptamada bulunur: "Bu rivayeti uyduran Hasan b. Ali b. Zufer, Türklerin çoğunun güzel yüzlü olduklarını ve kafir olarak ölüp cehenneme gittiklerini bilmesine rağmen, nasıl oldu da bunu uydurdu?" I/250, rakam: 334.

Eşanlımlar da dahil olmak üzere, her dilde kelimelerin ifade ettiği manalar vardır ancak, bu kelimelere hurûfilik yoluyla farklı anlamlar yüklemek, kelimelerdeki harflerden kimsenin bilmediği anlamlar, ifadelerden zahir anlamının dışında işârî yolla başka şeyler çıkarmak, ifadeyi eğip bükmek ve anlamını kaydırmaktır. Özellikle bazı suffilerin bu yolla Kur'ân ayetlerini farklı mecralara kaydardıkları, bazı müfessirlerin bir kısım ayetlere ilgisiz anlamlar vererek mesajı çarpıttıkları bilinmektedir. Hz. Peygamber de kelime oyunları oynayacak bir insan olmadığı için, bu tür rivayetler ona nispet edilemez. Onun ifadelerinde kastedilen, karşılarındaki muhataplarının anladığı şeydir. Bunların bir ikinci, üçüncü anlamı yoktur. Ayrıca o, kelimelere bulmacamsı anlamlar yükleyerek farklı anlamlara taşımaz. Keza, kelimelerdeki harflerin esasında birer anlam ifade ettiği yönünde dili zorlayan açıklamalarda bulunmaz. Bu yüzden ki, İbnu'l-Cevzî böylesi rivayetleri reddetmiştir. Örnek:

-Hz. İsa'nın kelimelerdeki her harfe bir anlam vermesi: Hz. İsa'nın daha çocukken "bismi", "ebced", "hevvez" "hutti" gibi bazı kelimelerdeki harflerin anlamını ders aldığı hocaya sorduğu, onun bilememesi üzerine her harfin özel bir anlamı olduğunu açıkladığına dair uzun hadisi değerlendiren İbnu'l-Cevzî, bu rivayeti ya dini kötölemek isteyen bir mülhidin ya da dine ehemmiyet vermeyen cahiller cahili birisinin uydurmuş olabileceğini söyler. Kelimeleri biraraya getiren harfleri ayırıp her harfine bir anlam yüklemenin doğru olmadığını, böyle birşeyin "kâfhâyâaynsâd" gibi hurûf-u mukattaalardan meydana gelen kelimelerde söylenebileceğini belirtir. Ardından ekler: Bu rivayeti uyduran büyük bir bilgisizlik ve cahilâne cesurluk sergilemiş, soğukluğu ve yalan oluşu ayân beyan olan bir şey zikretmiştir.⁷³

r) Genellemeler:

İbnu'l-Cevzî'nin bugün bizlere sağladığı en önemli faydalardan biri, belli konularla ilgili genel hükümler vererek, o konudaki rivayetlerin tamamının sahih olmadığını veya mevzu olduğunu belirtmesidir. Bu genellemelerin bir kısmına daha sonraları itirazlar vaki olmuş olsa da, ele aldığımız konularla ilgili bir açılım sağladığından dolayı bu tespitler bizim için önemlidir. İbnu'l-Cevzî ele aldığı konular içinde bu genellemeleri bazan kendisi yaparken, çoğunlukla da kendisinden önceki hadisçilerden nakillerde bulunmaktadır. İbnu'l-Cevzî'nin bu çerçevede bizlere kazandırdığı bir kazanım da reddettiği hadisler yanında, o konuyla ilgili sahih veya mevzu olmayan rivayeti zikrederek okuyucuyu bilgilendirmesidir.⁷⁴

*Mevdûâf'*taki genellemelerden birkaç örnek verecek olursak:

⁷³ Bkz. *M.*, I/330, rakam: 414.

⁷⁴ Cibrîl'in Hz. Peygamber'e gelerek Uveys'in Rebîa ve Mudar kabileleri miktarınca insana şefaatacı olacağını haber vermesine dair hadisin mevzu olduğunu ve faydasız şeylerle bu konunun uzatıldığını söyleyen İbnu'l-Cevzî, Uveys hakkında, Hz. Peygamber'le Hz. Ömer arasında geçen birkaç kelimeleli sahih hadis dışında bir şey bulunmadığını belirtir. Bu rivayet şudur: "Uveys size gelecektir. Elinden geliyorsa senin için istiğfar ettiriver." *M.*, II/297, rakam: 863. Rivayet için bkz. *Muslim*, Fedâilu's-Sahâbe (44), bâbun min fedâili Uveys el-Karenî (55) rakam: 223-5. Başka örnekler için bkz. II/347, rakam: 919; II/545, rakam: 1117; II/567, rakam: 1139; II/609, rakam: 1179; III/200, rakam: 1424; III/294, rakam: 1524; III/504, rakam: 1728.

Kur'ân'ın kıdemiyle ilgili sabit bir hadis yoktur.⁷⁵ Ebû Hanîfe'yi ve Muhammed b. Kerrâm'ı medheden, Şâfiî'ye zemmeden rivayetler mevzudur.⁷⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî ile ona tâbi olan Gazâlî'nin, haftanın günlerinde kılınacak namazlarla ilgili nakillerinin aslı yoktur.⁷⁷ Hz. Peygamber karpuz yedi ancak, faziletiyle ilgili olarak ondan sahih bir rivayet gelmemiştir.⁷⁸ Kınanın faziletiyle ilgili hadisler içinde sahih bir şey yoktur.⁷⁹

s) Hadisin metinlerini birbirine arz etmesi:

İbnu'l-Cevzî aynı hadisin metinlerini birbirine arz eder. Bu karşılaştırma sonunda, metninde tashîf-tahrîf⁸⁰, diğerlerine muhalif şâz ziyade varsa⁸¹ ortaya koyar.⁸² Bunun yanında rivayetin asıl durumunun ne olduğuyula ilgili nakillerde bulunur.⁸³ Rivayetin esasında, bir sahabinin veya bir başkasının sözü olduğu, merfu hadis halini aldığı yönündeki rivayet ve değerlendirmeleri aktarır. Böylece rivayetin esasında bir başkasının sözü olduğunu veya öyle olabileceğini gündeme getirir. Örnekler:

-Alimden istifade etmeyenlerle ilgili rivayet: "Hz. Peygamber sordu: "Alimden en uzak duranlar kimlerdir?" "Yâ Rasûlellah! Ailesidir" denilince, Hz. Peygamber "hayır, komşularıdır" buyurdu.

Rivayetin esasında hadis olmadığını belirten İbnu'l-Cevzî, "bu Rasûlullah adına uydurulmuş bir yalandır ve alimlerden birinin sözü olarak nakledilmektedir" der.⁸⁴

-Güneşte ısınan suyla ilgili rivayet: "Güneşte ısınan suyla abdest almayın. Çünkü insanı alaca (sedef) hastalığına yakalattırır." Hadisin birkaç tarikini nakledip mevzu olduğunu söyleyen İbnu'l-Cevzî, bunun Hz. Ömer'in kendi sözü olarak nakledildiğini belirtir.⁸⁵

2-Ravi açısından uyguladığı tenkit prensipleri:

⁷⁵ Bkz. M., I/155, rakam: 237.

⁷⁶ Bkz. M., II/308, rakam: 873.

⁷⁷ Bkz. M., II/428, rakam: 1001.

⁷⁸ Bkz. M., III/97, rakam: 1306

⁷⁹ Bkz. M., III/232, rakam: 1458.

⁸⁰ Tashîfe işaret: I/260, rakam: 348; II/402, rakam: 976; III/155, rakam: 1368 (Tashiften önceki halinin de mevzu olduğunu söyler); III/237, rakam: 1463 (Mevzu hadiste tashîf olduğu iddiasını kabul etmez).

⁸¹ Bkz. M., II/136, rakam: 691; II/474-5, rakam: 1034; III/207, rakam: 1431 (Ziyadesiz halini de kabul etmez).

⁸² Bkz. M., I/104 (Boyacılar'ın etüdü).

⁸³ Bkz. M., I/440, rakam: 519; II/7, rakam: 542.

⁸⁴ Bkz. M., I/388-9, rakam: 469.

⁸⁵ Bkz. II/359, rakam: 935. Başka örnekler için bkz. I/232, rakam: 315; I/299, rakam: 391; I/303, rakam: 395; I/388, rakam: 467; I/389, rakam: 469; I/420, rakam: 499; I/445, rakam: 526; I/446, rakam: 527; II/371, rakam: 946; II/409, rakam: 982; II/479, rakam: 1037.

Bir rivayetin sıhhat durumunu tespit etmek için, ravilerle ilgili olabildiğince bilgi toplamak gerekir. Bu bilgiler, bizim rivayete nasıl yaklaşmamız gerektiğinin ipuçlarını verirler. Örneğin ravinin ne zaman doğduğu, hangi tarihlerde hangi vilayetlerde bulunduğu, hadisi naklettiği kimsenin vefat tarihi, aynı dönemi paylaşmışlarsa görüşüp görüşmediklerinin tespiti, mezhebinde fanatik olup olmadığı, hayatının belli bir döneminde bunayıp bunamadığı, gözlerini kaybedip kaybetmediği gibi hususlar rivayeti nasıl değerlendirmemiz gerektiği hususunda bizlere bilgi sağlarlar. Senedle ilgili bu irdelemeler yanında, metin için de bazı kriterler devreye sokulduğunda hadisin sıhhat durumu ortaya çıkar.

İbnu'l-Cevzî'nin ravilere yönelik uyguladığı "sıhhat testlerini" ana başlıklarıyla şu şekilde ele alabiliriz:

a) Ravinin yetişmediği kimseden rivayet etmesi:

Bir ravinin ömür olarak yetişmediği kimseden rivayet etmesi, rivayeti hususunda kuşku uyandırır. Mevzu hadis nakleden kimseler "nasıl olsa ölmüşlerdir, kimse kontrol edemez" diyerek vefat etmiş olan insanlardan hadis naklederlerdi ancak, kendisinin yaşıyla, naklettiği kimsenin vefat tarihi yanyana getirildiğinde gerçek durum ortaya çıkardı. Nitekim İbnu'l-Cevzî'nin naklettiği üzere, Hassân b. Zeyd bu hususta şöyle demiştir: Yalancılara karşı tarih gibi bir yardımcı yoktur. Raviye "kaç yılında doğdun" diye sorduğumuzda, doğum tarihini söylediği zaman yalan veya doğru söylediğini anlarız.⁸⁶ Burada İbnu'l-Cevzî'den bununla ilgili bir örnek aktarmak istiyoruz:

-*İbrahim b. Hudbe el-Basrî*: Bu zatın Vâsıt'ta oturan biri olduğunu, görmediği kimselerden rivayet ettiğini ve hem Enes b. Mâlik'ten (93/712) hem de Şerîk b. Abdillah'tan (177/793) hadisler naklettiğini belirten İbnu'l-Cevzî, bir defasında Enes'ten hadis rivayet edince, kendisine "belki de sen bunu Şerîk'ten işittin" denilmiş, o ise "ben size doğruyu söylüyorum. Ben bunu Enes b. Mâlik vasıtasıyla Şerîk'ten işittim" demiştir. Görüldüğü gibi, 200 yılından sonra hadisler rivayet eden İbrahim b. Hudbe, yetişmesi mümkün olmayan Enes'ten rivayet etmekte, hem de Enes'in hadisi kendisinden 84 yıl sonra vefat etmiş olan Şerîk'ten aldığını iddia etmektedir.⁸⁷

b) Ravinin kendisiyle ilgili imkansız bir şey anlatması:

Bir ravinin kendisiyle ilgili imkansız birşeyden bahsetmesi, naklettiği rivayet hakkında kuşku uyandırır. Ravinin ikiyüz yaşında olduğunu söylemesi gibi. Aşağıdaki örnek bununla ilgilidir:

⁸⁶ Bkz. *M.*, I/39, rakam: 30; Hatîb, *el-Câmi' li Ahkâmi'r-Râvî*, I/198, rakam: 146. Bu bağlamda Sufyânü's-Sevrî'nin şu sözü önemlidir: "Raviler yalan yolunu tutunca biz de onlara karşı tarihi kullanmaya başladık." Hatîb, *Kifâye*, s. 147. Benzer değerlendirmeler için buraya bkz.

⁸⁷ Bkz. *M.*, I/17; Ukaylî, *Duafâ*, I/69; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I/114-5; Zehebî, *Mizân*, I/71-2, rakam: 242. Benzer örnekler için bkz. II/70, rakam: 601 (Hatîb'den); II/207, rakam: 762 (Hatîb'den); II/232, rakam: 786 (İbn Adiy'den); III/545, rakam: 1773; III/583, rakam: 1811.

Muzaffer b. Âsım, Meklebe'den naklediyor: Hz. Peygamber'le birlikte bir savaşa katıldım... Hz. Peygamber susuzluktan sırt üstü yere uzandı... Elimde ibrikle su aramaya çıktım... Nemli yeri kazınca su çıktı... Rasûlullah'ın başından çektiğim elim nurdan dolayı parlamaya başladı...

İbnu'l-Cevzî rivayeti değerlendirirken Muzaffer'in 189 yaşında olduğunu iddia ettiğini söyler. Bunun yanında Meklebe'nin de sahabi olduğunu iddia ettiğini oysa sahabe içinde Meklebe adlı birinin bulunmadığını belirtir.⁸⁸

c) Ravinin rivayetinin mezhebini veya siyasi düşüncesini desteklemesi:

Özellikle Hz. Ali taraftarları ile kelâmî ve fikhî mezheplerin fanatik yanlıları kendi mezheplerini ve düşüncelerini desteklemek amacıyla hadisler uydurmuşlardır. İbnu'l-Cevzî eserinin bazı yerlerinde bu konuya temas eder. Örneğin bir yerde, ehl-i sünnetten olan bazı insanların taassupla Râfîzîleri kızdırmak için Muâviye'nin faziletiyle ilgili hadisler uydurduklarını, Râfîzîlerden bazılarının da karşılık olarak onu zemmeden hadisler uydurduklarını, her iki tarafın da çok kötü bir yol tuttuğunu söyler.⁸⁹ İbn Abbas'ın Hz. Peygamber'in vasisi olduğunu belirten bir rivayet için de, bunun Hz. Ali taraftarlarınca uydurulan hadise karşılık verildiğini belirtir.⁹⁰ İbnu'l-Cevzî'nin eserinde zikrettiği örneklerden birisi de şudur:

"Kibleden dönmedikleri, (inşallah diyerek) imanlarında istisna yapmadıkları sürece ümmetim hayır üzeredir." İbnu'l-Cevzî senedindeki ravilerin çoğunun tanınmadığını ve bunun Murcie tarafından uydurulduğunu belirtir.⁹¹

d) Ravinin başka grubu yeren rivayet nakletmesi:

Kişinin kendi tarafını öven rivayetleri nakletmesi, mevzu olduğunu anlamak için nasıl delilse, karşı tarafta yer alanları yeren rivayetleri nakletmesi de aynı şekilde mevzuluk alametidir. Nitekim Abbasoğullarının bayrağı altında birleşenlerin şefaata nail olamayacaklarına dair hadisi değerlendiren İbnu'l-Cevzî, bunun mevzuluğunun aşikar olduğunu ve uyduranın Abbasoğullarını sevmediğini söyler, ardından da ravilerle ilgili değerlendirmeleri nakleder.⁹²

Görüldüğü gibi, İbnu'l-Cevzî ayet ve hadislerle bir insana ebedi yaşamın verilmesinin mümkün olmadığını ortaya koymaktadır.

II-EL-İLELU'L-MUTENÂHIYE:

⁸⁸ Bkz. *M.*, II/290-1, rakam: 857. Başka bir örnek için bkz. II/72, rakam: 604.

⁸⁹ Bkz. *M.*, II/249, bab: 49.

⁹⁰ Bkz. *M.*, II/275, rakam: 839.

⁹¹ Bkz. *M.*, I/197, rakam: 283. Diğer örnekler için bkz. I/190, rakam: 274; I/194, rakam: 280; II/136, rakam: 690; II/184, rakam: 740; II/308, rakam: 873; II/351, rakam: 925; II/377, rakam: 952; II/389-90, rakam: 965; III/624, rakam: 1847.

⁹² Bkz. *M.*, II/286, rakam: 852.

İbnu'l-Cevzî mevzu rivayetleri *Mevdûât*'ta topladığı gibi, kendisinin ifadesiyle, son derece zayıf hadisleri de *İlel*'de biraraya getirmiştir.⁹³ Kanaatimizce, *İlel*'i *Mevdûât*'tan ayıran en önemli fark, *Mevdûât*'ta rivayetlerin mevzu olduğunu ispat için metinlerin tenkidine çok daha fazla ağırlık verilmesi, *İlel*'de ise ravilere yönelik tenkidin son derece baskın, metin tenkidinin ise oldukça az olmasıdır. Bunun nedenlerini şöyle açıklayabiliriz: a) *Mevdûât*'taki rivayetlerin metin açısından tenkit edilmeye müsait olanların sayısı *İlel*'e göre daha fazladır. Çünkü Kur'ân, sahih sünnet, akıl vb. açılardan tenkide müsait rivayetleri daha ziyade *Mevdûât*'ta toplamıştır.⁹⁴ b) *Mevdûât* mevzu hadislerle ilgili bir çalışma olduğundan, okuyucuyu ikna etmek için rivayetler metin açısından da irdelenmiştir.

A-İlel'de rivayet tenkidi uygulamaları:

İbnu'l-Cevzî'nin *İlel*'deki tenkit uygulamalarına baktığımızda şu tabloyla karşılaşırız: *Mevdûât*'ta olduğu gibi, kitabın büyük kısmı, metnin sahih olmayışıyla ilgili ipuçlarını veren sened tahlilleriyle doludur. Bunun dışında şu başlıklar öne çıkmaktadır: a) Ravilerin hadisi naklettikleri kimselere yetişemedikleri.⁹⁵ b) Ravinin, rivayeti, mezhebini desteklemek için uydurduğu.⁹⁶ c) Sahabe arasında o adda birinin bulunmadığı.⁹⁷

Metinlere yaklaşımda ise şu metodları uyguladığını görmekteyiz: a) Konuyla ilgili sahih-hasen hadisi veya sahih bilgiyi vermesi.⁹⁸ b) Konuyla ilgili en sahih rivayete değinmesi.⁹⁹ c) Hadis sahih olmamakla birlikte anlattığı şeyin dine uygun olduğunu söylemesi.¹⁰⁰

Metinleri tenkit etmesi açısından *İlel*'deki uygulamalarına baktığımızda da karşımıza şu tablo çıkar:

1-Rivayeti sahih hadislere arz etmesi. Örnek: “Hiç kimse bir şahsa veya kabre doğru namaz kılmazın.” İbnu'l-Cevzî, ravisinin uydurmacı olduğunu söyleyip rivayetin mevzu olduğunu aktardıktan sonra Hz. Peygamber'in ön tarafında uyumakta olan Hz. Aişe'ye doğru namaz kıldığını¹⁰¹ nakleder.¹⁰²

⁹³ Bkz. *M.*, I/15; *İlel*, I/17. Başka bir eserinde de, 'son derece zayıf hadislerin önemli bir kısmını *İlel*'de topladım', der. Bkz. *Kitâbu'l-Hadâik*, I/27.

⁹⁴ Bu tür rivayetler az da olsalar niçin *İlel*'de yer alıyorlar da *M.*'ta değiller konusu ileride ele alınacaktır.

⁹⁵ Bkz. I/128, rakam: 184; I/148, rakam: 216; I/432-3, rakam: 735-6; I/449, rakam: 769; II/692, rakam: 1152. Keza senedde zikredilen kimselerin hadisi aldığı söylenen kimseye yetişemediğinin tespiti. Bkz. I/74, rakam: 74; I/136, rakam: 196.

⁹⁶ Bkz. *İlel*, II/660, rakam: 1095.

⁹⁷ Bkz. *İlel*, I/128, rakam: 184; II/609, rakam: 1001.

⁹⁸ Bkz. *İlel*, I/34-5, rakam: 14; I/172, rakam: 264; I/347, rakam: 571; II/647, rakam: 1073; II/693, rakam: 1155; II/694, rakam: 1160; II/861, rakam: 1446; II/933, rakam: 1555

⁹⁹ Bkz. *İlel*, II/543, rakam: 891; II/553, rakam: 910; II/599, rakam: 984

¹⁰⁰ Bkz. *İlel*, II/633, rakam: 1045; II/758, rakam: 1264; I/219, rakam: 348. Keza sahih olmayan rivayetlere yorumlar getirmesi ve nakletmesi. Bkz. I/173, rakam: 265; I/222, rakam: 348; II/605, rakam: 996; II/657, rakam: 1090; II/681, rakam: 1132; II/926, rakam: 1545; II/946, rakam: 1576.

¹⁰¹ Bkz. *Buhârî*, Salât (8), bâbu's-salâti ale'l-firâş... (22), rakam: 382-3.

2-İcmaya arz etmesi. Örnek: *Mevdûât* kısmında naklettiğimiz üzere, Hz. Fatıma'nın vefatından önce yıkanıp, öldükten sonra bir daha yıkanmamasını vasiyet etmesi ve bu vasiyetinin yerine getirilmesini "yıkamanın ölümün hades olması nedeniyle konulduğunu" söyleyerek kabul etmez.¹⁰³

3-Umûmi belvâya ve akla arz etmesi. Örnek: Hz. Ömer'in Hz. Ali'ye haksızlık yapıldığını, esasında halifeliğin onun hakkı olduğunu söylemesi üzerine İbn Abbas'ın "madem öyle, hakkını ver. Nitekim Hz. Peygamber onu Hz. Ebûbekr'e göndermiş, halifeliğin kendi hakkı olduğuna dair ondan bir açıklama alıp bunu insanlara okumasını emretmişti" demesi. İbnu'l-Cevzî rivayetin Râfızîler tarafından uydurulduğunu, eğer böyle bir olay olmuşsa şahitlerinin kimler olduğunu sorar ve 'böyle bir şey olsaydı Hz. Ömer bunu çığneyip haksızlık yapmazdı', der.¹⁰⁴

4-Metinleri birbirine arz etmesi. İbnu'l-Cevzî *İlel*'de 94 yerde hadisin metninin nasıl olduğuna, keza merfu mu mevkuf mu olduğuna... işaret eder.¹⁰⁵

5-Genellemeler. İbnu'l-Cevzî *Mevdûât*'ta olduğu gibi *İlel*'de de genellemelere gider. Buradaki genellemelerin önemli bir kısmını, yine kendisinden önceki alimlerden nakleder. Bu genellemelerin bir kısmına, *-Mevdûât*'ta olduğu gibi- itirazlar olsa bile, çeşitli konularla ilgili olarak bizlere genel bir bakış açısı kazandırmada faydalı olmaktadır. Birkaç örnek vermek gerekirse:

-Akılla ilgili tüm hadisler batıldır.¹⁰⁶

-Mansûr, Mehdî ve Seffâh'la ilgili hadisler ne merfu ne de mevkuf olarak sabit değildir.¹⁰⁷

-Cenaze taşıyanın gusûl almasıyla ilgili sabit bir rivayet yoktur.¹⁰⁸

-Abdestten sonra kurulanmaya dair sahih hadis yoktur.¹⁰⁹

III-MEVDÛÂT'A YÖNELİK ELEŞTİRİLER:

İbnu'l-Cevzî'nin *Mevdûât*'ı alanındaki birinci mürâcaat kaynağı olması nedeniyle yoğun ilgiye mazhar olmasına rağmen neredeyse aynı oranda eleştiriye maruz kalmıştır. Eleştirilerin odağında ise, eserine aldığı rivayetlerin bir kısmının esasında mevzu olmadığı, bunları *Mevdûât*'a almakla hata yaptığı yaklaşımı yatmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, ona bu yöndeki ilk eleştiriye İbnu's-Salâh (643/1245) yöneltmiş ve bu bir gelenek halini almış, başta usûl yazarları olmak üzere pekçok insan tarafından İbnu'l-Cevzî tenkit edilmiştir.

¹⁰² Bkz. *İlel*, I/431, rakam: 733. Diğer örnekler için bkz. I/426, rakam: 724; I/210, rakam: 331; I/227, rakam: 356; I/450, rakam: 763; II/653, rakam: 1082; II/180, rakam: 1113; II/404-5, rakam: 1482; II/419, rakam: 1505; II/694, rakam: 1160; II/669, rakam: 1113; II/887-8, rakam: 1482; II/901, rakam: 1505.

¹⁰³ Bkz. *İlel*, I/260, rakam: 419.

¹⁰⁴ Bkz. *İlel*, II/942, rakam: 1569. Hz. Ali için "o böyle bir şey söylemez" demesi için de bkz. II/946, rakam: 1577. Başka örnekler için bkz. I/185-6, rakam: 295-6; I/277-9, rakam: 448-451.

¹⁰⁵ Örneğin: *İlel*, I/19, rakam: 1; I/22, rakam: 4; I/41, rakam: 23; I/42, rakam: 24; I/43, rakam: 25; I/49, rakam: 33; I/48, rakam: 32; I/52, rakam: 36.

¹⁰⁶ Bkz. *İlel*, I/54, rakam: 40.

¹⁰⁷ Bkz. *İlel*, I/292, rakam: 471.

¹⁰⁸ Bkz. *İlel*, I/377, rakam: 630.

¹⁰⁹ Bkz. *İlel*, I/353, rakam: 583; *Tirmizî*, Tahâret (1), bâbu mâ câe fi't-temendul ba'de'l-vudû (40), rakam: 53-4.

İbnu's-Salâh onu eleştirirken isim vermez: "Bu asırda *Mevdûât*'ı iki ciltte hazırlayan kişi ölçüyü kaçırmış ve mevzu olduğuna delil bulunmayan pekçok hadisi kitabına almıştır. Oysa bunların zayıf hadisler içinde zikredilmesi gerekir."¹¹⁰ İbnu's-Salâh isim vermemekle birlikte, kasdettiğinin İbnu'l-Cevzî olduğu usûl yazarlarınca dile getirilmiştir.¹¹¹ Zaten İbnu's-Salâh'ın tarifine uyan ve o dönemde yazılmış başka bir mevzu hadis çalışması da yoktur.

es-Seyyid Ahmed b. Ebî'l-Mecd¹¹² de İbnu'l-Cevzî'yi *Mevdûât* nedeniyle tenkit edenlerdendir. O şunları söylemektedir: İbnu'l-Cevzî *Mevdûât* kitabını telif etmiş, nakle ve akla muhalif çirkin hadisleri zikrederek uygun davranmıştır ancak, doğru yapmadıkları da vardır. Çünkü bazı kişilerin senedindeki bir raviyle ilgili -Fulan zayıftır, kavi değildir, leyyindir sözleri gibi- sözlerine bakarak, hadislere mevzu dediği olmuştur. Oysa bu hadisler kalbin batıl olduğuna şahadet ettiği hadislerden değildir. Bunlarda kitap, sünnet ve icmaya aykırılık da yoktur. Keza bir tek şahsın raviyle ilgili söylediği söz dışında hadisin mevzu olduğu hususunda bir delil de yoktur. Bu ise düşmanlıktır, ölçsüz hareket etmektir."¹¹³

İbnu's-Salâh İbnu'l-Cevzî'yi tenkidinde zayıf hadisleri eserine aldığını söylerken, buradaki tenkitte iki husus öne çıkmaktadır: İbnu'l-Cevzî, bir hadisin bir tarihindeki bir raviye yönelik, 'zayıftır' değerlendirmelerini hadisi mevzu saymak için kullanmıştır. Keza bir kısım hadislerin senedindeki bir ravi, bazan sadece bir tek kimse tarafından cerh edilmektedir. İbnu'l-Cevzî bunları da eserine almıştır.

Zehebî de (748/1347) aynı tenkidi sürdürerek İbnu'l-Cevzî'nin *Mevdûât*'ında hasen sağlam (hisân kaviyye) hadisleri zikrettiğini belirtir.¹¹⁴ Zehebî bir başka hususu daha dile getirir. Onun tefsir, vaaz ve tarih alanında üstün olduğunu, mezhep hususunda orta yolu tuttuğunu, hadis metinlerine tam vukûfiyeti olduğunu söyler ve ekler: Ancak, onun sahih ve sakim kabul ettiği hadisler hususunda söylenecek söze gelince, bu hususta muhaddislerin, özellikle seçkin münekkid mütehasşisların zevkine sahip değildi."¹¹⁵ Görüldüğü gibi Zehebî, İbnu'l-Cevzî'nin oldukça geniş hadis mütâlaası olmakla birlikte, rivayetleri sağlıklı bir şekilde ayırmada başarılı olamadığını söylemektedir.

Zehebî ile aynı dönemi paylaşan Salâhuddîn el-Alâî de (761/1360) İbnu'l-Cevzî'yi tenkit edenlerdendir. Terğîb-terhîb babında kullanılabilecek hadisleri mevzu sayması nedeniyle onu kınayarak şunları söyler: Alimler mevzu olmamasına rağmen, böyle durumda olmayan hatta terğîb ve terhîb babında kullanılabilecek hadisleri

¹¹⁰ İbnu's-Salâh, *Ulümü'l-Hadis*, s. 99.

¹¹¹ Bkz. Irâkî, *Fethu'l-Muğîs*, s. 119.

¹¹² Bunun Seyfuddin İbnu'l-Mecd (643/1245) olması muhtemeldir. Nitekim Zehebî ondan İbnu'l-Cevzî'yle ilgili nakilde bulunmaktadır. Bkz. Zehebî, *Nubelâ*, XXI/382-3.

¹¹³ Suyûtî, *Tedrib*, I/354; *Leâli*, I/231.

¹¹⁴ Suyûtî, *Tedrib*, I/354.

¹¹⁵ Suyûtî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, s. 51, rakam: 50. Başka bir yerde de şöyle söyler: "İbnu'l-Cevzî hadis ilminin gereklerini yerine getirme açısından değil ancak, çok mütâlaası ve hadis toplaması sebebiyle bizim nezdimizde hafız olarak kabul edilir." Suyûtî, *Tabakâtu'l-Huffaz*, s. 480-1, rakam: 1063.

mevzu saydığı için İbnu'l-Cevzî'yi tenkit etmişlerdir. Bazı hadisler de hasendir ya da bazı alimlerin sahih saydığı hadislerdir. Mevzudur dediği hadislerin bir, bazan iki tarihi olmakta ve bu diğer tarihi kuvvetlendirmektedir. İbnu'l-Cevzî ise bu tarihi görmemiştir. Ondan sonra gelen ve hadis bilgisi olmayan bazı kimseler de mevzudur diyerek onu taklit etmişlerdir.¹¹⁶

İbnu'l-Cevzî'nin mevzudur dediği ve Ahmed b. Hanbel'in *Musned*'inde geçen rivayetleri savunmaya yönelik bir çalışma yapan İbn Hacer (852/1448), İbnu'l-Cevzî'nin mütalâsının az olduğunu ve taklidin kendisini sardığını, araları telif edilme imkanına sahip bazı hadisleri batıldır deyip reddettiğini söyler.¹¹⁷ Eserindeki hadislerin büyük çoğunluğunun mevzu olduğunu, tenkit edildiği hususların tenkit edilmeyenlere göre az olduğunu ancak, bazı hadisleri mevzu olmamasına rağmen mevzu sayması gibi bir zararı olduğunu, bu nedenle kitabın tenkit ve tahlile tabi tutulması gerektiğini belirtir. Çünkü kitaptan bu haliyle istifade edilmesi, hadis ilmini bilenlerin dışındakiler için mümkün değildir. Zira içindeki her bir hadisin mevzu olmayan rivayetlerden olması muhtemeldir.¹¹⁸

İbn Hacer, *Mevdûâ'ta* neden mevzu olmayan rivayetler yer aldığı hususunda daha önceki tespitleri dile getirerek şunları söyler: "İbnu'l-Cevzî, bazı alimlerin bir kısım zayıf ravilerin hadisin rivayetinde teferrüd etmesi nedeniyle verdikleri hükme dayanmaktadır. Oysa onların hadislerle ilgili değerlendirmeleri rivayetin o tarihiyle ilgilidir. Halbuki aynı hadis onun muttali olmadığı veya kitabı hazırlarken yanında bulunmayan rivayetlerle de gelmektedir. Bu noktadan ve başka açılardan kitabında eksiklikler söz konusu olmuştur. Kitabında terğîb ve terhîbe muhtemel munkar ve zayıf hadisleri de zikretmiştir. Az da olsa hasen hadisleri de almıştır. Tesbih namazı hadisi, Ayete'l-Kursî'yi namazın ardından okumak rivayeti gibi... İbnu'l-Cevzî'nin kitabında yer alan böylesi hadisler gerçekten azdır ancak, mutlak zayıf rivayetlere gelince, eserinde bu tür pekçok hadis vardır..."¹¹⁹

Sehâvî (902/1496), İbnu'l-Cevzî'nin başka kitaplar bir tarafa *Sahihayn*'da bile bulunan sahih hadisleri, keza hasen hadisleri kitabına aldığını, değerlendirmelerin büyük kısmında isabetli olsa da, sahih hadisleri bile mevzu sanması nedeniyle büyük zarar verdiğini, ona uyan başkalarının da bir araştırmaya gitmeden aynı şeyi tekrar ettiğini söyler. Sehâvî, onun neden böyle yaptığını da aynı şekilde yorumlar: Kendinden önceki bazı alimlerin bir senedle ilgili değerlendirmelerine bakarak bu hükmü vermiştir. Eğer mütehassis bir alim derinlemesine bir araştırma yapmış olsaydı, sonuç böyle olmazdı... *Mevdûâ'ta* nda pekçok vâhî hadis de bulunmaktadır.¹²⁰

¹¹⁶ Bkz. *en-Nakdu's-Sahih*, s. 30-1. Keza bkz. İbn Hacer, *Nuket*, II/848; Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, I/297.

¹¹⁷ İbn Hacer, *el-Kavlul-Musedded*, s. 26; Suyûtî, *Leâli*, II/173.

¹¹⁸ Bkz. Suyûtî, *Tedrib*, I/354; *Taakkubât*, s. 1.

¹¹⁹ İbn Hacer, *Nuket*, II/848-50.

¹²⁰ Bkz. Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, I/296-7; Leknevî, *Zaferu'l-Emâni*, s. 482-3.

Görüldüğü gibi Sehâvî, onun ele aldığı rivayetlerle ilgili araştırmaya gitmediğini, bir tarikile ilgili söylenen şeye takılıp kaldığını ve hükmü verdiğini söylemektedir.¹²¹

İbnu'l-Cevzî'ye en yoğun eleştiriyi Suyûtî yöneltmiştir. Bu hususta birkaç eser kaleme alan Suyûtî, İbnu'l-Cevzî'nin *Mevdûâf*'ına hak etmedikleri halde üçyüz kadar hadisi aldığını belirtir.¹²² Kendisinden önce yapılan tenkitlere de yer vererek şöyle söyler: "Dinî görevlerin başında gelen işlerden birisi de, Hz. Peygamber adına uydurulup söylenen hadislerle dikkat çekmektir... Hafız İbnu'l-Cevzî böylesi hadisleri toplayan bir çalışma yapmıştır ancak, mevzu derecesine düşmeyen pekçok zayıf hadisi, hatta hasen ve sahih hadisi eserine almıştır. Nitekim hafız imamlar bunlara dikkat çekmiştir. Hadis ilimleri ve buna bağlı diğer ilim dallarında imam olan İbnu's-Salâh bunlardan biridir."¹²³ Suyûtî; Hâkim, İbn Hibbân, Ukaylî gibi İbnu'l-Cevzî'den önceki alimlerin sadece bir hadisi değerlendirip ravilerine bakarak hükümler verdiklerini, aynı hadislerin başka tariklerle maruf olarak geldiğini, İbnu'l-Cevzî'nin ise buna aldanarak bazı hadisleri *Mevdûâf*'ına aldığını söyler¹²⁴

Görülen o ki, İbnu'l-Cevzî'ye yönelik bakış açısı, yaşadığımız döneme kadar değişmeden gelmiştir. Nitekim Leknevî (1304/1887) müteşeddid davrananlar içinde İbnu'l-Cevzî'yi de zikreder ve onun verdiği hükümlere hemen kapılmamak gerektiğini söylerken¹²⁵, *Mevdûât* muhakkiki Nurettin Boyacılar da, İbnu'l-Cevzî'nin zayıf, hasen hatta sahih hadisleri dahi eserine aldığını, bunların *Ebû Dâvûd*, *Tirmizî*, *İbn Mâce*, Hâkim'in *Mustedrek*'i, Ahmed b. Hanbel'in *Musned*'i ve Taberânî'nin *Mu'cem*'lerinde geçtiğini, hatta bu kitapta *Muslim*'de geçen bir sahih hadis ile Hammâd b. Şâkir'in rivayetinde geçen bir *Buhârî* hadisinin de yer aldığını belirterek¹²⁶ şunu söyler: "İbnu'l-Cevzî eserinde mevzu olmayan zayıf hatta hasen ve sahih hadisler zikretmiştir. Tenkit ettiği hadisleri takviye için mutâbi ve şahidleri var mı diyerek bir araştırma yapmamıştır. Oysa zikrettiği hadislerin bir kısmı ma'külâta, menkûlâta ve dinin temel prensiplerine aykırı değildir."¹²⁷

Bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla, aynı istikametteki bu yaklaşımlara benzemeyen tek değerlendirme İbn Teymiyye'den gelmiştir. İbn Teymiyye, pekçok musannifin doğru haberlerle yalanlarını birbirinden ayıramadığını ancak, İbnu'l-

¹²¹ Ebû Gudde, mevzu hadislerle ilgili bir kitap hazırlayan kimsenin, ilgili rivayetin tariklerini incelemeyen onu kitabına almasının mazur görülemeyeceğini, çünkü bunun Rasûlullah'ın hadislerini nefyetmek olduğunu söyler. Bkz. Leknevî, *Ref'* (Dipnot), s. 327.

¹²² Suyûtî, *Nuket*, s. 325; *Taakkubât*, s. 60.

¹²³ Bkz. Suyûtî, *Leâli*, I/2.

¹²⁴ Bkz. Suyûtî, *Leâli*, I/117.

¹²⁵ Bkz. Leknevî, *Zaferu'l-Emâni*, s. 427, 485; *Ref'*, s. 331.

¹²⁶ *M.*, I/112, 119 (Boyacılar'ın etüdü).

¹²⁷ *M.*, I/117 (Boyacılar'ın etüdü). Benzer yöndeki eleştiriler için bkz. İzmirli, *Siyer-i Celle-i Nebeviyye*, s. 78 (Mea mâ fih, yine gâlib hadîsi mevzudur, der); Sibâi, *Sunnet*, s. 121; Leknevî, *Ref'*, s. 327 (Ebû Gudde'nin dipnotta Gümârî'den nakli).

Cevzî'nin böyle olmadığını, onun fıkıh ve hadis bilgisi yanında pek çok ilim dalında bilgi sahibi olduğunu belirtir.¹²⁸

İbnu'l-Cevzî'ye yönelik eleştiriler sadece birkaç satırlık genel değerlendirmelerle kalmamış, yukarıda değindiğimiz üzere başta İbn Hacer ve Suyûtî olmak üzere, bazı hadisçiler kendisine reddiyeler yazmışlardır. Bunları kronolojik olarak şöyle sunabiliriz:

1-Zehebî (748/1374): *Tertibu'l-Mevdûât*:

Zehebî, İbnu'l-Cevzî'nin zikrettiği hadislerin sened ve metinlerinde ihtisara giderek bu eseri hazırlamıştır. Birkaç yerde İbnu'l-Cevzî'ye tenkitlerde bulunmuştur.¹²⁹

2-İbn Hacer (852/1448): *el-Kavlu'l-Musedded fi'z-Zebbi ani'l-Musned*:

Ahmed b. Hanbelî'nin *Musned*'ini savunmak isteyen İbn Hacer, *Mevdûât*'ta geçen 24 *Musned* rivayeti nedeniyle İbnu'l-Cevzî'yi tenkit eder.¹³⁰ Bu eserde, Ahmed b. Hanbelî'nin *Musned*'den çıkarılmasını istediği halde, sehven veya bir şekilde çıkarılmadığı şeklindeki bir varsayım veya o hadisin başka zayıf tariklerini, yani zayıf mütâbillerini zikretmek suretiyle *Mevdûât*'ta geçen rivayetleri desteklemeye çalışır.¹³¹

3-Suyûtî (911/1505): Zehebî'nin Hâkim'in *Mustedrek*'inde yaptığı gibi, İbnu'l-Cevzî'nin *Mevdûât*'ını baştan sona ele alarak değerlendiren ilk çalışmayı Suyûtî yapmıştır.¹³² Suyûtî, İbnu'l-Cevzî'yi tenkit ettiği hadisleri bazan birarada bazan da bir kısmını ayırmak suretiyle ayrı çalışmalarda ele almıştır:

a) *el-Kavlu'l-Musedded ve Zeyluhu Aleyh*:

Suyûtî bu çalışmasında, İbn Hacer'in zikretmediği 14 *Musned* rivayetini ele almıştır.¹³³

b) *el-Kavlu'l-Hasen fi'z-Zebbi ani's-Sunen*:

Suyûtî bu çalışmasında İbn Hacer'in *el-Kavlu'l-Musedded*'i, buna eklediği rivayetler yanında, sonradan ilave ettiği hadisleri bir araya getirmiş ve zikrettiği yüziyirmi küsûr rivayetin mevzu olmadığını göstermeye çalışmıştır. Rivayetlerin dört tanesi *Ebü Dâvûd*'da, yirmiüç tanesi *Tirmizî*'de, bir tanesi *Nesâî*'de, onaltı tanesi *İbn Mâce*'de, bir tanesi Hammâd b. Şâkir'in rivayetiyle *Buhârî*'de, gerisi de Buhârî'nin *Sahîh*'i dışındaki *Halku Ef'âli'l-İbâd* gibi eserleriyle *Sahîh*'e olan taliklerde, Dârimî'nin

¹²⁸ Bkz. İbn Receb, *Zeyl*, III/414.

¹²⁹ Kemâl b. Yûsuf Besyonî Zağlol'un tahkikiyle 1994 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Zehebî'nin tenkitleri için bkz. s. 166, rakam: 520 (Hacet namazı); s. 167-8, rakam: 524 (Tesbih namazı).

¹³⁰ Bkz. Suyûtî, *Tedrib*, I/355. Kitabın birkaç baskısı bulunmaktadır: 1979: Haydarabad; 1984: Beyrut (Bunun sonunda Muhammed Sibgatullah el-Midrâsî'nin ilave ettiği hadisleri içeren bir zeyl bulunmaktadır); 1991: Beyrut (Abdullah Muhammed Derviş tahkikiyle).

¹³¹ Bkz. Kırbaçoğlu, *Metodoloji*, s. 312.

¹³² Bkz. Suyûtî, *Taakkubât*, s. 1.

¹³³ Bkz. İbn Arrâk, *Tenzih*, I/lâm (Abdulvehhâb Abdullatif'in takdim yazısı); Boyacılar, *M. mukaddimesi*, I/112.

Sunen'inde, İbn Hibbân'ın *Sahih*'inde, Hâkim'in *Mustedrek*'inde ve *Beyhaki*'nin eserleri gibi "muteber" çalışmalarda geçmektedir.¹³⁴

c) *el-Leâli'l-Masnûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevdûa*:

Suyûtî, İbnu'l-Cevzî'nin kitabını ayıklamak, ihtisar edip tenkit etmek için bir eser hazırlayıp-hazırlamamak hususunda uzun süre tereddüt ettiğini, sonunda istihare yaptığını ve gönlünün genişlemesi üzerine buna başladığını söyler.¹³⁵

Suyûtî bu eserinde, İbnu'l-Cevzî'nin kitabını özetleyerek tenkitlerde bulunur. Yukarıda geçen eserlere ilaveten, İbn Asâkir'in *Târîh*'i, İbnu'n-Neccâr'ın *Târîh*'i, Deylemî'nin *Firdevs*'i, Ebu's-Şeyh İbn Hayyân'ın eserleri ve diğer hadis kitaplarında geçen rivayetleri de değerlendirmeye alır.¹³⁶ Cevrekânî'yi de İbnu'l-Cevzî'yle beraber tenkit eder.

Tedrib'te eserini şöyle tanıtır: "İbnu'l-Cevzî'nin bu eserini ihtisar ettim. İsnadların sadece ihtiyaç olan kısmını aldım. Hadislerin metinlerini zikredip İbnu'l-Cevzî'nin bunlarla ilgili değerlendirmelerini aktardım. Çoğunlukla onu değerlendirmelerinde tenkit ettim. Bu hadislerde, çoğunlukla hadis imamlarının özellikle de Şeyhu'l-İslam'ın eserleriyle emâlilerindeki değerlendirmelerine tabi oldum."¹³⁷

Suyûtî'nin bu eseri -kendisinin de belirttiği gibi- İbnu'l-Cevzî'ye yönelik tenkitlerle doludur. Kitabının önemli bir kısmında, İbnu'l-Cevzî'nin mevzudur dediği hadislerin diğer kitaplarda geçen farklı varyantlarını zikrederek, bunların mevzu olmadığını göstermeye çalışır. Dolayısıyla kitabı, Hz. Peygamber'in sözü olmadığını kabul ettiği mevzu hadislere yönelik bir çalışma olduğu kadar, hadis müdafaası olarak ta değerlendirilebilecek durumdadır.

d) *Zeylu'l-Leâli*:

Suyûtî *Leâli*'ye zeyl yazmış ve İbnu'l-Cevzî'nin zikretmediği mevzu hadisleri bu eserine almıştır.¹³⁸

e) *en-Nuketu'l-Bediât ale'l-Mevdûât*:

Bu eserini sadece İbnu'l-Cevzî'ye yönelik tenkitlerine ayırmıştır.¹³⁹

f) *et-Taakkubât ale'l-Mevdûât*:

Eserin mukaddimesinde de belirttiği gibi, bu çalışmada *Nukef*'i özetlemiştir.¹⁴⁰ Çalışmanın sonunda, İbnu'l-Cevzî'nin kaç rivayetini tenkit ettiğini

¹³⁴ Bkz. Suyûtî, *Tedrib*, I/356; İbn Arrâk, *Tenzih*, IIâm (Abdulvehhâb Abdullatif'in takdim yazısı). Boyacılar, bu eserin yazmasının İran'da bulunduğunu söylemektedir. Bkz. M.'a yazdığı etüd, I/113.

¹³⁵ Bkz. Suyûtî, *Leâli*, I/2.

¹³⁶ Bkz. Boyacılar, M.'a yazdığı etüd, I/113; Ebû Gudde, *Mevzu Hadisler*, s. 131.

¹³⁷ Suyûtî, *Tedrib*, I/355.

¹³⁸ Bkz. İbn Arrâk, *Tenzih*, I/3. Matbaa-i Alevî tarafından 1303 tarihinde Lekno'da basılmıştır.

¹³⁹ Âmir Ahmed Haydar'ın tahkikiyle 1991 yılında Dâru'l-Cinân tarafından basılmıştır.

¹⁴⁰ Bkz. Suyûtî, *Taakkubât*, s. 1.

rakamla belirtmektedir: *Muslim*'in 1 hadisi, Hammâd b. Şâkir rivayetiyle *Buhârî*'nin bir hadisi, Ahmed b. Hanbel'in *Musned*'inin otuzsekiz hadisi, *Ebû Dâvûd*'un dokuz hadisi, *Tirmizî*'nin otuz hadisi, *Nesâî*'nin on hadisi, *İbn Mâce*'nin otuz hadisi, Hâkim'in *Mustedrek*'inin altmış hadisi. Geri kalanlar da Beyhakî'nin *Sunen*'inde, İbn Huzeyme'nin *Sahih*'inde, İbn Hibbân'ın *Sahih*'inde, Ebû Ya'la'nın *Musned*'inde, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin *Musned*'inde, Saïd b. Mansûr'un *Sunen*'inde, Bezzâr'ın *Musned*'inde ve diğer kitaplarda geçen hadisler.¹⁴¹ Dolayısıyla bu eserinde üçyüz civarında hadisi ele almaktadır.¹⁴² Bu durumda, muhakkik Boyacılar'ın *Mevdûât*'a yaptığı numaralandırmaya göre, mukaddimenin dışında eserde yer alan ve mevzudur hükmü verilen 1617 hadisten üçyüz tanesi mevzu değildir. Bu da Suyûtî'nin *Mevdûât*'taki rivayetlerin yaklaşık yüzde onsekizbuçüğünü tenkit ettiği anlamına gelmektedir.

3-İbn Arrâk (963/1556): *Tenzihu's-Şeriatî'l-Merfûa mine'l-Ehâdisi's-Şeniati'l-Mevdûa*:

İbn Arrâk bu çalışmasında İbnu'l-Cevzî'nin *Mevdûât*'ı ile Suyûtî'nin İbnu'l-Cevzî'yle ilgili eserlerini özetlemiştir. Suyûtî'ye tabi olarak tertip ettiği kitabın içindeki bölümler üç fasıldan meydana gelmektedir. Birinci fasıl: İbnu'l-Cevzî'nin mevzudur dediği, Suyûtî'nin itiraz etmediği hadisler. İkinci fasıl: İbnu'l-Cevzî'nin mevzudur dediği, Suyûtî'nin itiraz ettiği hadisler. Üçüncü fasıl: Suyûtî'nin zikredip İbnu'l-Cevzî'nin zikretmediği hadisler.¹⁴³

4-Ebu'l-Hasen es-Sindî el-Hanefî: İbn Mâce talikinde, İbnu'l-Cevzî'nin de tenkit etmiş olduğu hadisleri değerlendirmiş ve durumlarını açıklamıştır.¹⁴⁴

Buraya kadar aktardığımız değerlendirmelerden ve kitap tanıtımlarından ortaya çıkan sonuç şudur: İbnu'l-Cevzî kitabının büyük kısmında başarılı olmuştur. Bununla beraber a) başta *Kütüb-i Sitte* ve Ahmed b. Hanbel'in *Musned*'inde bulunan hadisler olmak üzere mevzu olmayan bir kısım hadisleri eserine almakla hata etmiştir. b) İbnu'l-Cevzî'nin ikinci hatası, kendisinden önceki bazı alimlerin hadisin bir tarihine yönelik tenkitlerini genelleştirmesi ve hadisin metnini mevzu saymasıdır. Oysa aynı

¹⁴¹ Bkz. Sibâî, *Sunnet*, s. 121; Boyacılar, *M.*'a yazdığı etüd, I/114. Hindistan Lekno'da basılmıştır. Matbaa-i Alevî, 1303.

¹⁴² Bkz. Suyûtî, *Taakkubât*, s. 60.

¹⁴³ Bkz. İbn Arrâk, *Tenzih*, I/3.

¹⁴⁴ el-Osmânî el-Hindî, Muhammed Abdurreşid, *Mâ Temessu İleyhi'l-Hâce ammen Yutâliu Sunene İbn-i Mâce*, s. 38'den Boyacılar, *M.*'a yazdığı etüd, I/114. Yukarıdaki tenkit çalışmaları yanında İbnu'l-Cevzî'nin *M.*'ini esas alan çalışmalar da yapılmıştır. a) Ebû Hafs el-Mevsilî (622/1225) *el-Muğni ani'l-Hifzi ve'l-Kitâb bi kavlihim İem Yesihha Şey'un fi Hâze'l-Bâb* adlı cüzü telif etmiş ve bunda İbnu'l-Cevzî'nin kitabını güzel bir şekilde özetlemiştir. b) İbn Kayyim el-Cevziyye de (751/1350) *el-Menâru'l-Munîf fi's-Sahihî ve'd-Daif* adlı eserinde İbnu'l-Cevzî'nin kitabını gayet güzel özetlemiş ve mevzu hadisleri tanımlama ilgili prensipler koymuştur. Bkz. Ebû Gudde, *Mevzu Hadisler*, s. 130. c) Fîrûzâbâdî de (817/1414) *Sifru's-Seâde*'nin sonunda *M.*'i iyice özetlemiştir. d) Muhammed b. Ahmed es-Sefârîni el-Hanbelî de *ed-Dureru'l-Masniûat fi'l-Ehâdisi'l-M.* adlı çalışmasında *M.*'i özetlemiştir. Bkz. İbn Arrâk, *Tenzih*, I/mîm (Abdulvehhâb Abdullatîf'in takdim yazısı); Kaysiyye, *el-İmâm İbnu'l-Cevzî*, s. 307. Bu çalışmalar yanında İbnu'l-Cevzî'nin *M.*'i üzerine üç çalışma yapılmıştır: 1-Kasemullah Meryûd, *el-İmâm İbnu'l-Cevzî Muhaddisen ve Menhecuhû fi Kitâbi'l-M.*, 1403/Riyad, Camiatu'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye Kulliyetu Usûl'd-Dîn. 2-Nureddin Boyacılar, *İbnu'l-Cevzî'nin Hadisteki Yeri ve Metodu*, 1978, A.Ü. İlahiyat, Doktora Tezi. Bkz. Hatiboğlu, *İbnu'l-Cevzî*, DİA, XXI/550.

hadis başka tariklerle de gelmiş ancak, İbnu'l-Cevzî gerekli incelemeyi yapmamıştır. Bu bakış açısıyla Babanzâde Ahmed Naim şöyle demektedir: “Suyutî'nin mevzuât kitapları elde bulunmadıkça İbnu'l-Cevzî'ye itimad edilmemelidir”¹⁴⁵

Mevdûât nedeniyle eleştirilere maruz kalan İbnu'l-Cevzî iki hususta daha tenkide uğramıştır.

1-*Mevdûât* İbnu'l-Cevzî'nin mevzu hadisleri topladığı bir çalışmadır. *İlel* ise, kendisinin ifadesine göre, son derece zayıf rivayetleri biraraya getirdiği bir eserdir. Muhteva farklılığına rağmen, *Mevdûât*'ta yer alan bazı rivayetler *İlel*'de de yer almaktadır. Oysa bu rivayetlerin sadece iki kitaptan birinde bulunması gerekirdi. Nitekim Sehâvî, bunun hayret verici bir durum olduğunu söyler.¹⁴⁶

2-Mevzu ve son derece zayıf hadislerle ilgili eserler yazmış olmasına rağmen, İbnu'l-Cevzî'nin özellikle ahlak ve vaaz kitaplarında bu titizliği sürdürmediği, aldığı rivayetleri tedkik etmediği söylenmiştir. Nitekim Zehebî, “kontrol ve tedkik etmediği ve sadece sahifelerde yazılı olanlarla yetindiği için hataları vardır. Yazmış olduğu bazı eserler vardır ki, ikinci kez yaşamış olsaydı onları böyle yazmaz ve tedkikini yapardı”¹⁴⁷ derken, Sehâvî de, İbnu'l-Cevzî'nin mevzuatla ilgili kitap yazmasına rağmen, vaaz ve benzeri konulara dair eserlerinde pekçok mevzu hadis zikretmesini garipser.¹⁴⁸

Onun birbirine zıt hadisleri eserlerinde kullanmasını yorumlayan İbn Receb bu çelişkiyi hafızasına güvenmesine bağlamakta ve şöyle demektedir: Kuvvetli hafıza ve zekasına güvenerek her alanda eser yazıyordu. Bu nedenle de birbirine zıt eserler telif edebiliyordu.¹⁴⁹

IV-ELEŞTİRİLERİN TAHLİLİ:

¹⁴⁵ Naim, *Tecrid-i Sarih Tercemesi*, I/294.

¹⁴⁶ Bkz. Sehâvî, *Fethu'l-Muğis*, I/297; İbn Arrâk, *Tenzih*, I/lâm (Abdulvehhâb Abdullatîf'in takdim yazısı).

¹⁴⁷ Bkz. Zehebî, *Nubelâ*, XXI/378. Seyfuddin İbnu'l-Mecd (643/1245) onun için “çok hata yapardı. Meşyahasında bile küçük olmasına rağmen pekçok hata vardır” diyerek naklettiği bazı hadislerin tariklerindeki problemlere değinir. Seyf, İbnu'l-Ahtar'a (611/1214) “İbnu'l-Cevzî'nin hatalarına cevap vermeyecek misiniz” diye sorulunca şu cevabı verdiğini nakleder: “Hataları az olanın kusurları araştırılır ancak, bunun hataları çok fazla.” Seyf en son olarak da şunu söyler: “Dini, ilmi ve akli hususunda ondan razı olup güvenen birini görmedim” der. Zehebî buna şu cevabı verir: “Allah razı olduktan sonra onların razı olmamasının önemi yok.” Zehebî, *Nubelâ*, XXI/382-3.

¹⁴⁸ Bkz. Sehâvî, *Fethu'l-Muğis*, I/297; Leknevî, *Ecvibe*, s. 165; İbn Arrâk, *Tenzih*, I/lâm (Abdulvehhâb Abdullatîf'in takdim yazısı); Kardavî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, s. 70.

¹⁴⁹ İbn Receb, *Zeyl*, III/415. İbnu'l-Cevzî'nin *Muntazam*'da verdiği biyografi bilgileri de tenkide uğramıştır. Örneğin Yakut Hamevî iki yerde İbnu'l-Cevzî'yi tenkit eder ve ona güvenmediğini belirtir: a) Hattâbî'nin ölüm tarihini 349 olarak veren İbnu'l-Cevzî'yi (*Muntazam*, XIV/129) eleştiren Hamevî “bu bilginin hiçbir değeri yoktur” der. Bkz. *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV/250. b) İbnu'l-Cevzî'nin Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme'nin vefat tarihini 337 olarak vermesini de (*Muntazam*, XIV/73) değerlendiren Hamevî şunu söyler: “Ben İbnu'l-Cevzî'nin tek başına verdiği bilgilere güvenmiyorum, çünkü çok karıştıran birisi.” *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVII/13. İbnu'l-Ësîr de İbnu'l-Cevzî'nin rical karşısında taraflı davrandığını ve kendi mezhebini destekleyenler ile diğer mezhep mensuplarına karşı şartlanmış olduğunu söyler. Bkz. *el-Kâmil fi't-Târîh*, XII/171.

A-Kütüb-i Sitte ve Ahmed b. Hanbel'in Musned'i gibi eserlerde geçen rivayetleri Mevdûât'a alması:

Sahîhayn diğer hadisçiler gibi İbnu'l-Cevzî için de en muteber kitaplardır. Bu nedenle, eserlerinde naklettiği hadislerin *Sahîhayn*'da geçmesi durumunda bunu özellikle belirterek kendisine bir destek sağlamaya çalışır. Bununla beraber bu yaklaşım mutlak kabul anlamında değildir. Nitekim onun *Buhârî*'de geçen bir hadisteki ismin yanlışlığına dikkat çektiği nakledilmiştir:

Buhârî'nin Hz. Âişe'den naklettiği rivayette, Hz. Peygamber'in vefatından sonra eli en uzun olan eşinin kendisine ilk önce katılacağını buyurduğu, onların da kollarını ölçtükleri ve kolu en uzun olanın Sevde olduğunu gördükleri ancak, daha sonra bundan en çok tasadduk edenin kastedildiğini anladıkları, çok infak eden Sevde'nin de Hz. Peygamber'in ardından ilk vefat eden eş olduğu geçmektedir.¹⁵⁰

Hız. Peygamber'in ardından ilk vefat eden eşin Zeyneb bnt. Cahş olduğu tarihçilerce kabul edilen bir gerçektir.¹⁵¹ Rivayette geçen isim yanlışlığını tenkit eden İbnu'l-Cevzî (597/1201) şöyle der: "Bu hadiste ravilerden birinin hatası söz konusudur. Buhârî'ye hayret doğrusu, buna nasıl oldu da dikkat çekmedi! Keza Buhârî'ye ta'lik yazanlar da buna dikkat çekmediler. (Buhârî'nin ilk şarihi) Hattâbî de bunun yanlışlığını anlayamamış, çünkü hadisi açıklamış ve 'Sevde'nin Hz. Peygamber'e kavuşması nübüvvetin alametlerindendir' demiştir. Bunların hepsi hatadır. Bu hanım aslında Zeynep'tir."¹⁵²

Buhârî'nin rivayetindeki isim hatasına dikkat çeken İbnu'l-Cevzî'nin *Muslim*'deki bir rivayeti de tenkit ettiği aktarılmıştır. İbn Abbâs'tan gelen rivayet şöyledir:

Müslümanlar Ebû Sufyân'a bakmıyor ve onunla oturmuyorlardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber'e şöyle dedi: "Yâ Nebiyyallah! Üç isteğim var. Bunları yerine getirir misiniz?" Hz. Peygamber "peki" buyurdu. Ebû Sufyân da şöyle dedi: "Yanımda Arabın en iyisi ve en güzeli Ummu Habîbe bnt. Ebî Sufyân var. Onu sizinle evlendireyim." Hz. Peygamber "olur" buyurdu. Ebû Sufyân "bir de Muâviye var. Onu yanınızda kâtip yapar mısınız?" dedi. Hz. Peygamber yine "olur" buyurdu. "Beni emir yap ki, önceden müslümanlarla savaştığım gibi kâfirlerle savaşıyım." Hz. Peygamber buna da "peki" buyurdu. Bu hadisi İbn Abbâs'tan rivayet eden Ebû Zumeyl (Simâk b. el-Velîd el-Hanefî) diyor ki: "Eğer bunu Rasûlullah'tan istememiş olsaydı, ona bunu vermezdi. Zira kendisinden birşey istenildiğinde mutlaka "evet" cevabını verirdi."¹⁵³

¹⁵⁰ *Buhârî*, Zekât (24), bâbu fadli sadakatî's-şahihi's-sahih (11), rakam: 1420.

¹⁵¹ Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII/55; İbn Abdilber, *İstiâb*, IV/1850; Zehebi, *Nubelâ*, II/212-3, 266-7. Bkz. Nevevî, *Şerh*, XVI/9.

¹⁵² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/36.

¹⁵³ *Muslim*, Fedâilü's-Sahâbe (44), babun min fedâilü Ebî Sufyân (40), rakam: 168.

Rivayette ravi hatası olduğunu söyleyen İbnu'l-Cevzî, Hz. Peygamber'in Ummu Habîbe ile Habeşistan'da iken Necaşî'nin dünür olmasıyla evlendiğini, rivayette geçen bilginin tarihi gerçeklerle çeliştiğini söyler.¹⁵⁴

İbnu'l-Cevzî bu tenkitlerinde “mevzu” ifadesini kullanmaz ve “hatadan” bahseder. Dolayısıyla bu iki kitaba karşı son derece temkinli olduğunu, buna rağmen iki eserdeki rivayetleri tenkit edebildiğini söyleyebiliriz.

İbnu'l-Cevzî, *Mevdûât* dışında böyle bir tutum sergilerken *Mevdûât*'ta yer alan ve *Sahîhayn* rivayeti olduğu belirtilen üç rivayet nedeniyle de tenkide maruz kalmıştır.¹⁵⁵

1-Buhârî rivayetleri:

a) “Yıllık erzaklarını saklayan insanların içinde kaldığında halin nice olur ey İbn Ömer!” İbnu'l-Cevzî bu hadisi senedsiz olarak “ruviye” ifadesiyle İbn Ömer'den nakleder ve Ebû Abdîrrahman en-Nesâî'nin “bu hadis mevzudur” dediğini nakleder.¹⁵⁶

Hammâd b. Şâkir rivayetiyle Buhârî'de geçtiği belirtilen hadis, diğer Buhârî rivayetlerinde yer almamaktadır. Üstelik ne İsmâîlî ne de Ebû Nuaym, mustahrec çalışmalarında bu rivayeti nakletmemişlerdir.¹⁵⁷ Suyûtî, Hammâd b. Şâkir rivayetiyle Buhârî'de geçtiğini söylediği hadisin mevzuluğunu kabul etmez.¹⁵⁸

b) “Ücret almanın en hak edildiği şey Allah'ın kitabıdır.”

İbnu'l-Cevzî, Amr b. Muharrem tarihiyle Hz. Aişe'den gelen bu rivayetin senedindeki iki ravinin İbn Adiy tarafından cerh edildiğini aktarır.¹⁵⁹ Bu rivayetin başka bir tarikle İbn Abbas'tan “ücret almayı en hak ettiğiniz şey Allah'ın kitabıdır”¹⁶⁰ ifadeleriyle *Buhârî*'de rivayet edildiği belirtilerek, İbnu'l-Cevzî tenkit edilmiştir.¹⁶¹

2-Muslim rivayeti:

¹⁵⁴ Bkz. İbnu'l-Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, I/110. *Muslim*'de geçtiği söylenen bir rivayeti mevzu sayması hususunda da bkz. Suyûtî, *en-Nuketü'l-Bediât*, s. 90, rakam: 66.

¹⁵⁵ Daha önce geçtiği gibi, aynı İbnu'l-Cevzî, Ahmed b. Hanbel'in Ammâr'ın asi bir topluluk tarafından öldürüleceğine dair sahih hadis yoktur genellemesine katılarak, *Sahîhayn* hadisini *İlel*'de tenkit etmiş olur. Bkz. *İlel*, II/848, rakam: 1418. Görebildiğimiz kadarıyla, bu hususta hiç eleştiri yöneltmemiştir. Bunda eleştiriyi yapanın Ahmed b. Hanbel olması kadar rivayetin *Sahîhayn*'da geçtiğinin gözden kaçmış olabileceği de ihtimal dahilindedir.

¹⁵⁶ *M.*, III/88, rakam: 1296.

¹⁵⁷ Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I/566'dan *M.*, III/86-7 (Boyacılar'ın dipnotu).

¹⁵⁸ Bkz. Suyûtî, *Leâîf*, II/181; İbn Arrâk, *Tenzîh*, II/212, rakam: 42.

¹⁵⁹ *M.*, I/374, rakam: 452; İbn Adiy, *Kâmil*, VI/153.

¹⁶⁰ *Buhârî*, Tıb (76), bâbu's-şurût fi'r-rukye... (34), rakam: 5737.

¹⁶¹ Bkz. Suyûtî, *Taakkubât*, s. 5.

Hız. Peygamber Ebû Hureyre'ye şöyle buyurmuşlardır: "Uzun süre yaşarsan ellerinde sığır kuyrukları gibi kamçılar bulunan bir topluluğu görmeyi yakındır. Bunlar Allah'ın gadabı ile sabahlar, Allah'ın hışmı ile akşamlarlar."¹⁶²

Hem *Mevdûâf*'taki, hem de *Muslim*'deki rivayetler Eflah b. Saîd tarikiyle gelmektedir. İbnu'l-Cevzî, İbn Hibbân'ın ravinin sika kimselerden mevzu rivayetler naklettiğini ve hadisin bu lafzıyla batıl olduğunu söylediğini nakleder, başka bir şey demez.¹⁶³

İbnu'l-Cevzî'nin *Mevdûâf*'ında *Sahîhayn*'a yönelik rivayetler sadece bunlardır. Bunlardan biri Buhârî rivayetlerinin sadece birisinde geçmekte, bu yönüyle Buhârî rivayeti *olmamaya* daha yakın durmaktadır. Bu iki kitap dışında başta *Sunen*'ler ile Ahmed b. Hanbel'in *Musned*'i olmak üzere hadisçilerin itibar ettikleri kitapların rivayetlerini ise, eserinde bolca kullanmaktadır. Dolayısıyla şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: İbnu'l-Cevzî, tenkit ettiği ve önemli bir kısmı *Sunen*'ler ile *Musned* ve benzeri kitaplarda yer alan hadislerle özellikle metinleri itibarıyla getirdiği bakış açısını *Sahîhayn*'a da yöneltmiş olsaydı, *Mevdûâf*'ta bu iki kitaptan daha fazla sayıda hadis yer alacaktı.¹⁶⁴

Buhârî hadisi olduğu belli olmayan rivayeti hariç tutacak olursak; İbnu'l-Cevzî'nin diğer Buhârî rivayeti ile Muslim rivayetinin bu eserlerde geçtiğini fark edemediğini düşünüyoruz. Eğer rivayetin bu iki eserde geçtiğini bilmiş olsaydı, diğer tariklerini de göz önünde bulunduracak ve bunları *Mevdûâf*'ına almayacaktı kanaatindeyiz.¹⁶⁵

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: İbnu'l-Cevzî'nin tenkit ettiği hadisler güvenilir kabul edilen kitaplardaki hadislerle yönelik olunca şimşekleri üzerine çekmiştir. Tenkit ettiği rivayetler bu kitapların dışında yer alan hadislerle yönelik olsaydı, bu derece eleştirilere maruz kalmayacaktı.

B-Mevdûât'ına aldığı hadislerin diğer tariklerine bakmamış olması:

İbnu'l-Cevzî, kendisinden önceki alimlerin bir hadisin sadece bir tarikini değerlendirmeye tabi tutarak verdikleri mevzudur hükmünü genelleştirmiş ve o hadisin metninin mevzu olduğunu söylemiştir. Oysa aynı hadisler başka tariklerle de gelmekte, bunlara bakıldığında hadisin bazan sahih, bazan hasen, bazan da zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla İbnu'l-Cevzî gerekli incelemeyi yapmadan, müteşeddid davranarak, gereksiz yere bir kısım hadisleri mevzu saymıştır.¹⁶⁶

¹⁶² *M.*, III/309-11, rakam: 1544-5; *Muslim*, Cenne (51), bâbu'n-nâri yedhuluhe'l-cebbârün... (13), rakam: 53-4.

¹⁶³ Bkz. İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I/176-7. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *el-Kavlü'l-Musedded*, s. 51-3.

¹⁶⁴ Bu nedenle Sibâî'nin, "İbnu'l-Cevzî, sahih kitaplarda geçseler bile, kanaatine göre mevzu gördüğü rivayetleri *M.*'inde toplamıştır" sözü, *Sahîhayn* dışındaki kitaplar için geçerlidir. Bkz. Sibâî, *Sunnet*, s. 121.

¹⁶⁵ *İlel*'de Ahmed b. Hanbel'in tenkidini aktardığı ve *Sahîhayn*'da geçen hadis için de aynı şeyi düşünüyoruz.

¹⁶⁶ Bkz. Suyûtî, *Leâli*, II/299.

İbnu'l-Cevzî'ye yöneltilen bu eleştirinin birkaç başlıkta irdelenmesi gerekmektedir:

1-İbnu'l-Cevzî, hadislerin tariklerini çoğaltmaya, fazla tarik peşine düşmeye karşıdır ve hadisçilerden bu nedenle şikayetçidir. Dolayısıyla işin bu tarafına fazla eğilmekten hoşnud değildir. Onun istediği metinlere yoğunlaşılmasıdır.¹⁶⁷ Nitekim *Tahkik*'te konu uzamaması ve bıktırıcı olmaması için, hadislerin bütün tariklerini zikretmediğini söyler.¹⁶⁸ Onun *Mevdûâ'ta* ele aldığı her bir hadisin diğer tariklerini tedkik etmeyişinde, bu bakış açısının etkili olduğu söylenebilir. Bu, İbnu'l-Cevzî'nin rivayetlerin başka tarikleri olabileceğini bilmeyecek kadar hadis bilgisinin kıt olduğu anlamına elbette gelmez. O da eserine aldığı rivayetlerin büyük kısmının sadece bir tarikte gelmediğini bilecek kadar hadis birikimine ve tarik bilgisine sahipti. *İlel* ile *Duafâ* kitapları yanında hadisle ilgili 43 kitabı onu yetkin bir insan olarak kabul etmek için yeterlidir. Ayrıca bu eserde geçen rivayetlerin mevzu oldukları için *İlel*'den ayrılmış oldukları göz önünde bulundurulacak olursa, bu da tarik peşine düşmeyişinde etkili olmuştur, denebilir.

Bununla beraber, eserin bütünü için söylenese bile, İbnu'l-Cevzî'nin, hadislerin önemli bir kısmının tariklerini (o zamanın imkan ve şartları içinde) incelediğini söyleyebiliriz.¹⁶⁹ Ele aldığı konuda Hz. Peygamber'den gelen sahih hadis bulunmadığını söylemesi, reddettiği hadisler yanında o konuyla ilgili sahih veya mevzu olmayan hadisi zikrederek okuyucuyu bilgilendirmesi, hadis diye nakledilen şeyin esasında bir kimsenin sözü olduğunu belirtmesi, bir hadisin tariklerinin mevzu olduğunu belirtmesi bu tedkikin örnekleridir.¹⁷⁰

2-İbnu'l-Cevzî *Mevdûâ'ta*ki hadislerin önemli bir kısmını metinleri açısından bazı kriterler ışığında tenkit etmektedir. Bu sebeple, metnin başka tariklerle gelmiş

¹⁶⁷ Bkz. *Saydu'l-Hâtır*, s. 379.

¹⁶⁸ Bkz. *Tahkik*, I/24.

¹⁶⁹ Bunu her bir rivayet için yaptığını söylemek elbette mümkün değildir. Yazdığı kitap sayısına baktığımızda buna vakit ayrılabilmesinin imkan dahilinde olmadığı açıktır.

¹⁷⁰ Bir duayla ilgili olarak "bütün tariklerini zikrederek mevzuyu uzatmak istemiyoruz, çünkü hepsi aynı şey" demesi bahsettiğimiz hususu teyid etmektedir. Bkz. *M.* III/439, rakam: 1670. Bir hadisin bütün tariklerinin mevzu olduğunu söylemesi hususunda bkz. *M.* I/403, rakam: 484; II/116, rakam: 666. Ukaylî'den bu yöndeki nakiller: I/385, rakam: 464; II/267-8, rakam: 829. Hz. Ebûbekr'in faziletiyle ilgili pekçok mevzu rivayet olduğunu ancak, bunların bir kısmını zikrettiğini belirtir ve böylesi şeylerle kitabı uzatmanın bir faydası olmadığını söylemesi bu kapsamda değerlendirilebilir. Bkz. II/64, rakam: 592. Hz. Ali'nin faziletiyle ilgili olarak pekçok sahih hadis bulunduğunu ancak, Râfızîlerin bununla yetinmeyerek bu konuda hadisler uydurduklarını söylemesi de geniş tedkikini gösterir. II/92, rakam: 630. Benzer genellemeler için bkz. II/170, rakam: 730; II/445, rakam: 1014; II/539, rakam: 1113; II/567, rakam: 1139; III/97, rakam: 1306. Şu örnek de onun gerekli gördüğü durumlarda ulaşabildiği bütün tariklere baktığını göstermektedir. "Ev, kadın ve atta uğursuzluk vardır" (*Buhârî*, Tıb (76), bâbun lâ advâ (54), rakam: 5772) hadisini duyan Hz. Âişe, Hz. Peygamber'in bunu yahudilerin inancı olarak naklettiğini söyleyerek rivayetin sağlıklı aktarılmadığını belirtmiştir. (*Tayâlisî*, s. 215, rakam: 1537). Ancak Zerkeşî'nin belirttiğine göre, hadis tenkidinde mahir olarak bilinen İbnu'l-Cevzî, "bu haberi güvenilir bir grup rivayet etmiştir, dolayısıyla Hz. Âişe'nin itirazına itimat edilmez", demiştir. Hatiboğlu "meseleyi Kur'an zihniyetiyle mütalaa edenler ise, Hz. Âişe'nin görüşüne katılıyorlar" der. Bkz. *Hazret-i Âişe'nin Hadis Tenkidçiliği*, AÜİFD, XIX/64-5. Geniş değerlendirme için bkz. Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması...*, s. 174-5; Zerkeşî, *Hz. Âişe'nin Sahabeye Yöneltili Eleştiriler*, s. 37, 43, 78.

olması, İbnu'l-Cevzî için *çoğu zaman* önem arz etmeyecektir.¹⁷¹ Çünkü hadisin metni hakkında açıkça birşeyler söylemiş olsun veya olmasın, o rivayetle ilgili olarak onda oluşan bir kanaat vardır ve bu hadis, başka kaç güvenilir tariklerle gelirse gelsin hakkında verdiği hüküm değişmeyecektir. Burada, hadislerle yaklaşım farklılığı söz konusudur. Nitekim Suyûtî, İbnu'l-Cevzî'nin zikretmediği tarikleri zikrederek, onun mevzu dediği hadislerin önemli bir kısmını mevzuluktan çıkarmaya çalışır. Onun için hadisin tariklerinin bulunması rivayeti kabul etmek için büyük oranda yeterlidir ancak, tenkit ettiği İbnu'l-Cevzî için bu o kadar da önemli değildir.

3-İbnu'l-Cevzî'ye yönelik eleştirel çalışmalara bakıldığında onun mevzu dediği rivayetlerin öyle olmadığını göstermek amacıyla zikredilen diğer varyantlardaki ravilerin mühim bir kısmının güvenilir insanlar olmadıkları görülmektedir. Dolayısıyla, ne yapıp edip hadisin bir başka tarihini bulma çabasına girilmiştir ancak, zikredilen rivayetlerin önemli bir kısmı muteber kitaplarda yer almamaktadır. Ayrıca ravileri de güvenilir insanlar değildirlere. Netice itibarıyla, delil olarak getirilen rivayetlerin kendileri dahi bir başka delille desteklenmeye ihtiyaçları vardır.

Sonuçta, onun eserine aldığı rivayetlerin büyük çoğunluğunda isabetli karar verdiğini söylemek mümkündür. Suyûtî'nin 300 hadisin mevzu olmadığını göstermek için giriştiği yoğun çaba sonunda bulduğu ve üçüncü-dördüncü-beşinci sıradaki eserlerde geçen varyantlar, –en azından büyük kısmı- bu hadisler hakkında verilen hükmü değiştirmeye yetmez. Çünkü İbnu'l-Cevzî'nin zikrettiği rivayetlerin bazılarının mevzu olmadığını gösterme çabasıyla, Suyûtî ve benzerlerinin kaleme aldığı çalışmalarda sadece senedler göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca, Suyûtî gibi, rivayetler hususunda sınırları zorlayan bir tutuculuk sergileyen bir kişinin değerlendirmelerine tabi olmak ile metinleri de göz önünde bulundurarak rivayetleri irdeleyen İbnu'l-Cevzî arasında tercihte kalındığında, çoğu kez İbnu'l-Cevzî'yi tercih etmek daha makul görünmektedir. Dolayısıyla Suyûtî'nin verdiği kararlar nihâî sonuçlar değildir. Onun değerlendirmeleri “rivayetlere karşı nasıl bir bakış açısına sahip olduğu” göz önünde bulundurmak suretiyle tahlil edilmelidir.

¹⁷¹ Burada “çoğu zaman” kaydını özellikle kullandık. Çünkü mevzu kabul ederek eserine aldığı iki rivayetin senedinin “mursel” olarak da geldiğini aktarmış ve adeta sened açısından mevzu olmayabileceğine kapı aralamıştır. Bu aralamanın ardından hadislerin metinlerine bir yorum getirme çabası içine girmiştir: a) *Hiz. Fatıma namusunu korumuştur*: “Fatıma fercinin namusunu korumuştur. Bu yüzden Allah onun zürriyetini cehenneme haram kılmıştır” hadisinin ravisi Amr b. Ğıyâs'ın Şia'nın hocalarından olduğunu, başkalarından onların nakletmediği hadisleri rivayet ettiğini aktaran İbnu'l-Cevzî, Dârekutnî'nin rivayetin aslında mursel olduğunu söylemesi üzerine rivayete yorum getirmeye çalışır ve şöyle söyler: Hadiste zürriyetiyle kastedilen sadece onun çocuklarıdır. Çünkü Hasan ve Hüseyin cennetteki gençlerin önderleridir. Muhammed b. Musa er-Rıdâ da böyle açıklamıştır. Bkz. *M.*, II/228, rakam: 782. b) *Zinakar kadın*: Bir adam Hz. Peygamber'e gelerek “karım dokunanın elini geri çevirmiyor” dedi. Hz. Peygamber “boşa öyleyse” buyurdu. Adam “fakat onu seviyorum” deyince, Hz. Peygamber “o halde ondan istifade et” buyurdu. İbnu'l-Cevzî, hadisin aslının olmadığını nakletmekle birlikte, mursel olarak nakledildiğinin söylenmesi nedeniyle, sahih olsa bile anlamının kocasının malını israf ettiği anlamında olduğunu belirtir. Bkz. *M.*, III/69-70, rakam: 1279. Bu iki örneğe bakıldığında, sened açısından tenkit edilen rivayetin bu durumunu hafifleten bir durumla karşılaştığında, İbnu'l-Cevzî'nin hadise bir yorum getirmeye çalıştığı görülmektedir. Bu, senedi de ön planda tuttuğunu, metin açısından kapının aralanma imkanı varsa, bunu araladığını göstermektedir. Bunlara bakarak onu sadece senedlere bağlananlarla aynı kategoride değerlendirmek haksızlık ve eserin büyük kısmındaki metin tenkitlerini görmemek olur. İbnu'l-Cevzî'nin mevzu kabul etmekle birlikte metinlerini yorumladığı ve neyin kastedildiğini açıkladığı rivayetler için bkz. *M.*, I/244-5, rakam: 330; II/302, rakam: 867; III/128, rakam: 1341; III/230, rakam: 1455; III/389, rakam: 1630. İbnu'l-Cevzî bazan mevzu hadisleri tevîl etmek için getirilen yorumları tenkit eder. Bkz. *M.*, II/269, rakam: 831; III/236-7, rakam: 1463.

4-İbnu'l-Cevzî'ye yönelik eleştirilerin bir kısmında haklılık payı bulunmaktadır. İbnu'l-Cevzî ele aldığı ve metin yönüyle bir tenkitte bulunmadığı rivayetlerin bir kısmında, sadece hadisin o senediyle ilgili hüküm vermekte ve rivayeti mevzu saymaktadır. Oysa o hadis metin açısından bir problem içermediği gibi, başka tarikleri biraraya getirildiğinde en azından zayıf kalabilecek durumdadır ve bu haliyle bırakılmayı değil, bir şekilde değerlendirilmeyi hak etmektedir. İbnu'l-Cevzî bu noktada tenkit edilecek bir durumdadır. Dolayısıyla, bazı rivayetlerin diğer senedlerini göz önünde bulundurmaya verdiği kararların bazen yanlış olmasıyla sonuçlanmıştır. Bu ise ihmalkarlıktan ya da çok eser telif etmenin tabii sonucu olan tedkik eksikliğinden kaynaklanmıştır, denebilir. Her şeye rağmen bu tür rivayetlerin oranının genel yekûna göre oldukça az olduğunu söylemek mümkündür.

C-Aynı hadisi hem Mevdûât'ta hem de İlel'de zikretmesi:

Bir rivayetin hem *Mevdûât'ta* hem de *İlel'de* geçmesi İbnu'l-Cevzî açısından bir çelişki oluşturmaktadır. Bu durum yöneltilen tenkitleri haklı çıkarmakta ve hadisin (özellikle sadece sened tenkidiyle mevzu dediği rivayetlerin) mevzu olup olmadığında ona ne kadar güvenebileceği kuşkusunu doğurmaktadır. Önce konuyla ilgili bazı örnekleri zikrederim, ardından değerlendirmesini yapalım:

1-"Allah ramazanın ilk gecesinde, bu kible ehlinin tamamını mağfiret eder."¹⁷²

2-"Cibrîl bana geldi ve şöyle dedi: 'Ey Muhammed! Dilediğin kadar yaşa ancak, sonunda öleceksin. Dilediğini sev, sonunda ondan ayrılacaksın. Dilediğini yap, karşılığını alacaksın."¹⁷³

3-"Güneş ve ay kıyamet günü boğazlanacak iki öküzdür."¹⁷⁴

4-"Akik yüzük takın. Çünkü o fakirliği uzaklaştırır. Sağ el zinet için daha uygundur."¹⁷⁵

5-"Sabah uykusu rızkı uzaklaştırır."¹⁷⁶

6-"Bir kavmin kıymetli bir insanı sizlere geldiğinde ona ikram edin."¹⁷⁷

7-"Garibin (yurdundan uzak olanın) ölümü şehadettir."¹⁷⁸

8-Hz. Peygamber'in Zeyneb'i kabre koyduktan sonra yukarı çıkarken beti atmış bir halde "çok hastalıklı idi. Ölümün şiddeti ile kabrin sıkıştığını hatırlayıp azabının hafifletilmesi için dua ettim" buyurması.¹⁷⁹

9-"İkiyüz kere kul huve'llâhu ehad'i okuyana Allah 1500 sevap yazar. Borcu olursa müstesna."¹⁸⁰

¹⁷² M., II/550-1, rakam: 1121; *İlel*, II/530-1, rakam: 876.

¹⁷³ M., II/408, rakam: 982; *İlel*, II/886, rakam: 1481.

¹⁷⁴ M., I/204-6, rakam: 290-1; *İlel*, I/46-7, rakam: 30.

¹⁷⁵ M., III/235, rakam: 1463; *İlel*, II/693, rakam: 1156.

¹⁷⁶ M., III/251, rakam: 1479; *İlel*, II/696, rakam: 1162.

¹⁷⁷ M., III/293, rakam: 1524; *İlel*, II/745, rakam: 1243.

¹⁷⁸ M., III/606-7, rakam: 1177; *İlel*, II/890-2, rakam: 1485-7.

¹⁷⁹ M., III/541-2, rakam: 1768-70; *İlel*, II/908-9, rakam: 1517-8.

¹⁸⁰ M., III/18, rakam: 1222; *İlel*, I/114, rakam: 153.

10-Hz. Ali'ye: "Sen ve grubun cennettesiniz."¹⁸¹

Bir kısmı aynı bir kısmı da farklı tariklerle gelen rivayetlerin her iki eserde de yer almasının nedeni:

Öncelikli olarak, İbnu'l-Cevzî'nin çok eser yazan bir müellif olduğunu göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Çünkü çok eser yazan insanların gerekli hassasiyeti gösteremeyip İbnu'l-Cevzî misali çelişkiye düşmesi, bir kitabında yazdığını unutup başka bir eserinde konuyu farklı bir şekilde ele alması, konuları fazla irdeleyememesi, ihmalkar davranması ihtimali her zaman vardır. Yazarın kanaatının zamanla değişmesi ve son kitabında konuyu farklı ele almış olması da mümkündür ancak, konu rivayetlere verilen hükümler olunca, hele de farklı hüküm verilen hadis sayısı oldukça fazla olunca, bu ihtimal zayıflamaktadır.¹⁸²

Nitekim Muvaffaku'd-Dîn Abdullatif b. Yûsuf el-Bağdâdî (İbn Nukta) (629/1232), İbnu'l-Cevzî'nin eserlerinde çok hata yaptığını, bunun nedenin de kitaba bakmaması ve buna ehemmiyet vermemesi olduğunu söyler.¹⁸³ Düştüğü çelişkilerin sorulması nedeniyle de zaman zaman sıkıntıya düştüğünü, çok hatalar yaptığı eserlerini bitirdikten sonra dönüp kontrol etmediğini de belirtir.¹⁸⁴ Zehebî de bunu aceleciliğine ve bir eserden başka esere dönmesine bağlar.¹⁸⁵ İbnu'l-Kâdisî *Târîh*'inde, alimlerin onun eserlerinde pekçok hatalar olduğunu söylediklerini, bunun nedeni olarak da çok eser telif etmesini gösterdiklerini nakleder. Çünkü bir kitabı hazırlarken bir başka kitaba daha başlamakta, aynı anda birden fazla kitap yazdığı olmaktadır. Ayrıca başkalarının eserlerinden naklettiği şeyleri gerek diğer kitaplar ve gerekse hocaları vasıtasıyla irdelemeden alınılıyordu. Nitekim kendisinden de "ben murettibim musannif değilim" dediği nakledilmiştir.¹⁸⁶

Bu alıntılardan da anlaşılacağı üzere, İbnu'l-Cevzî hem fazla eser telif etmesinden, hem de gerekli hassasiyeti göstermemesinden dolayı çalışmalarında çelişkilere ve yanlışlıklara düşebilmekteydi. Dolayısıyla, rivayetlerin bir kısmının hem *Mevdûât*'ta hem de *İlel*'de geçmesinin bir nedeni olarak bu husus zikredilebilir. Bu hususu açmak gerekirse: *İlel* ile ondan sonra yazılmış *Mevdûât*¹⁸⁷ karşılaştırıldığında ikisinin tertip olarak aynı olduğu görülür. Konular, müellifin dediği gibi, fıkıh

¹⁸¹ *M.*, II/184, rakam: 741; *İlel*, I/164, rakam: 254

¹⁸² Bir sonraki başlıkta görüleceği gibi, İbnu'l-Cevzî'nin bir kısım eserlerinde farklı bir görünüm sergilemesi ancak ihmalkarlıkla ve bazı alanlarda telif ettiği eserlerde kullandığı rivayetleri seçerken titiz davranmamasıyla açıklanabilir.

¹⁸³ Bkz. Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, IV/1347.

¹⁸⁴ Bkz. Zehebî, *Nubelâ*, XXI/378, 381.

¹⁸⁵ Bkz. Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, IV/1347. Muvaffaku'd-Dîn Abdullah b. Ahmed el-Makdisî de (658/1260) biz onun hadis alanındaki eserlerinden ve metodundan memnun değiliz derken herhalde aynı hususu kasdetmekteydi. Bkz. İbn Receb, *Zeyl*, III/414-5.

¹⁸⁶ İbn Receb, *Zeyl*, III/414-5. Leknevî de eserlerinde pekçok hatalar olduğunu söyler. Bkz. Leknevî, *Zaferu'l-Emâni*, s. 14.

¹⁸⁷ Önce *İlel*'i, ardından *M.*'i, bu ikisinden sonra da *Duafâ*'yı yazdığını belirtir. Bkz. *Kitabu'd-Duafâ*, I/7.

tertibince¹⁸⁸ aynı sırayı takip etmektedir: Tevhîd, İmân, Mubtede', İlm, Fedâil, Taharet, Salât... Öyle ki, her iki kitabın sonunda da sahabilerin başından geçtiği veya onların söylediği belirtilen rivayetlere dair birer bölüm vardır. Kanaatimizce, İbnu'l-Cevzî son derece zayıf veya mevzu gördüğü rivayetleri, bunlarla ilgili dokümanları ilk önce biraraya getirmiştir. Daha sonra ravileriyle ilgili suçlamaların toplamının daha ağır olduğu ve de metin açısından uydurma olduğu aşikar olan rivayetleri *Mevdûât* için ayırmıştır. *Mevdûât'a* göre, cerh edenlerin -en azından bir kısmı hakkında- daha hafif ifadeler kullandığı ravilerin rivayetlerini de *İlel* için ayırmıştır. Örneğin hacamatın hangi gün tercih edilmesiyle ilgili rivayetlerin bir kısmını *İlel*'de, bir kısmını *Mevdûât'ta* zikretmiştir. *Mevdûât'a* aldığı rivayetlerin ravileri kezzap gibi ifadelerle suçlanırken, *İlel*'de bunu göremeyiz.¹⁸⁹ İbnu'l-Cevzî her iki kitapta geçen ravilerle ilgili bilgileri - muhtemelen diğer ravileri de katmak suretiyle- daha sonra *Duafâ'da* biraraya getirmiştir.

İbnu'l-Cevzî'nin yaklaşımına göre, *İlel*'deki rivayetler mevzu olmaya son derece yakındır. Bu nedenle, *Mevdûât* ile *İlel*'de yer alan rivayetlerin önemli bir kısmını sınıflandırma açısından birbirinden ayırmak ve bir grubu mevzular diğer grubu da son derece zayıflar bölümüne koymak çok zordur. Çünkü *İlel*'deki rivayetlerin özellikle senedle ilgili değerlendirmelerine baktığımızda, İbnu'l-Cevzî'nin esasında yapması gerekenin, *İlel*'deki rivayetlerin önemli bir kısmını *Mevdûât'a* taşımak olduğunu görürüz. Zira "bu rivayet mevzudur"¹⁹⁰, "İbn Vehb'in hadisini yazan kimseye bunun mevzu olduğu kapalı kalmaz"¹⁹¹, "sika kimselerden mevzular rivayet ediyor. Rivayetlerini sırf hayret etmek için yazmak caizdir"¹⁹², "bu Saîd'in yalanıdır. Ebû Hâtim onun deccal olduğunu söylemiştir"¹⁹³, "bu rivayet mevzudur. Uyduran da Muhammed b. Muhâcir'dir"¹⁹⁴, "yalan olduğu hususunda icma vardır"¹⁹⁵, "rivayetin aslı yoktur"¹⁹⁶ gibi değerlendirmeler bu rivayetlerin *İlel*'de değil de *Mevdûât'ta* bulunmasını gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla bazı rivayetlerin hem *İlel*'de hem de *Mevdûât'ta* yer alması noktasında, İbnu'l-Cevzî "son derece zayıf saydığı rivayetleri neden *Mevdûât'ına* aldı" şeklinde tenkit edilmek yerine, "*İlel*'deki hadislerin önemli bir kısmını niçin *Mevdûât'a* taşımadı" diye tenkit edilmesi, ayıklamayı iyi yapmamakla suçlanması gerekir. Çünkü özellikle senedler açısından yapılan değerlendirmelere ve hadislerin metninin mevzu olduğunu gösteren kısa mülahazalara bakıldığında, kitabın

¹⁸⁸ Bkz. *İlel*, I/17.

¹⁸⁹ Ancak, kitabın ciddi bir tertibi olmadığından, her iki kitapta da konuyu Ukaylî'nin bu konuda sahih rivayet bulunmadığını söylemesiyle bitirir. Bu durumda şu soru akla gelmektedir: Hacamatın seçilmesi için gün veren rivayetler madem mevzudur, bunların bir kısmının *İlel*'de, bir kısmının da *M.*'ta yer almasının mantığı nedir? İşin ilginç, Perşembe günü hacamat olmayı tavsiye eden ve *İlel*'de geçen bir rivayet için de mevzu olduğunu kastederek, "Perşembe günü hacamat olmayı tavsiye eden bir rivayet te gelmiştir ancak, sahih değildir" der. Dolayısıyla *M.*'ta zikredip sahih değildir dediği rivayetlere verdiği hükmü *İlel*'deki rivayet için de verir. Rivayetin *İlel*'de geçtiğine ise nedense değinmez. Konu için bkz. *İlel*, II/874-7, rakam: 1463-8; *M.*, III/501-9, rakam: 1725-33.

¹⁹⁰ Bkz. *İlel*, I/252, rakam: 404; I/255, rakam: 409.

¹⁹¹ Bkz. *İlel*, I/448, rakam: 766.

¹⁹² Bkz. *İlel*, II/878, rakam: 1469.

¹⁹³ Bkz. *İlel*, II/943, rakam: 1570

¹⁹⁴ Bkz. *İlel*, II/947, rakam: 1579.

¹⁹⁵ Bkz. *İlel*, II/902, rakam: 1506.

¹⁹⁶ Bkz. *İlel*, I/336, rakam: 549.

İlel kadar *Mevdûât* diye de adlandırılmayı hak ettiği anlaşılacaktır. Dolayısıyla adı *Mevdûât* diye de anılmayı hak eden *İlel*'de, gerçekten *İlel*'de bulunmayı hak edecek rivayet sayısının genel yekûna göre daha az olması gerektiği görülecektir.

Sonuç olarak İbnu'l-Cevzî'nin hatalı olduğunu baştan kabul etmek durumundayız. Çünkü mevzu dediği bir rivayetın yeri *İlel* değil *Mevdûât*'tır. Keza *İlel*'de zikredilen bir rivayetın tekrar *Mevdûât*'ta zikredilmemesi icap ederdi. Burada bir çıkış yolu olarak şu söylenebilir: İbnu'l-Cevzî ilk önce sahih görmediği rivayetlere dair dokümanları biraraya getirmiş sonra bunları konularına göre tasnif etmiştir. Yukarıda da değindiğimiz üzere, *Mevdûât*'a uygun gördüklerini metodik olmayan bir yolla ayırdıktan sonra, geri kalanları *İlel*'de değerlendirdi. Oysa *İlel* için ayırdığı sayfaların bazılarında *Mevdûât*'a aktardığı rivayetlerin mükerrerleri vardı. Yani aynı rivayet hem *Mevdûât* için ayırdığı bir kağıtta hem de *İlel* için ayırdığı başka bir kağıtta geçmekteydi. Keza farklı tarikle de gelse aynı rivayet iki kitap için ayırdığı farklı kağıtlarda geçmekteydi. Bir müddet sonra *Mevdûât* parşömenlerini kitap haline getirmeye girişti. Pekçok çalışması nedeniyle *İlel*'de neler yaptığını unuttuğundan veya zekasına güvenerek bazı rivayetleri ikinci kez kullandığının çoğu kez farkına varmadan ya da ihmal edip *İlel* ışığında tekrar gözden geçirmeden *İlel* tertibinde *Mevdûât*'ı oluşturdu. Birkaç rivayet hususunda ise *İlel*'de konuyu ele aldığını hatırlayarak veya oraya bakarak atıfta bulundu.¹⁹⁷

Geriyeye iki sorun daha kalmaktadır: İbnu'l-Cevzî *Mevdûât*'ı *İlel*'den sonra hazırladığını söylemektedir ancak, her iki kitapta da birbirine atıflar vardır.¹⁹⁸ *Mevdûât*'taki atıfların en azından önemli bir kısmının kitap hazırlanırken yazıldığı düşünülebilir. Çünkü bu eser diğerinden sonra yazılmıştır. *İlel*'deki atıflar için de iki ihtimal söz konusudur: *Mevdûât* için neyi ayırdığını bildiğinden gerektiğinde *İlel*'de sonradan hazırlayacağı kitap için atıflarda bulunmuş olabilir. Veya kitaplara daha sonradan bu atıfları yazmış veya ekletmiş, bunlar eserin yeni nüshalarına girmiştir. Bununla birlikte, kuvvetle muhtemel olan husus, her iki eserdeki atıfların en azından büyük kısmının sonradan yapılan ilaveler olduğudur. Nitekim Nurettin Boyacılar da aynı ihtimalden bahsetmektedir.¹⁹⁹

Son soruya, "madem ki sonradan kitaplara ilave yapmıştır, niçin her iki eserde yer alan rivayetleri kitapların birinden ayıklamadı" meselesine gelince; bu suale şu ihtimallerle cevap verilebilir: 1-Böyle bir ayıklama ciddi bir emeği gerektirir. İbnu'l-Cevzî ise hadisleri tek tek karşılaştırıp yeniden bir düzenleme ve tasnif yapmak

¹⁹⁷ Atıfta bulunduğu yerlerden birinde, cennetin ramazan orucunu tutanlar için süslenmesi rivyeti ile benzer muhtevalı rivayetlerin mevzu olduğunu söyledikten sonra konuyla ilgili sahih olmayan bazı rivayetlerin *İlel*'de yer aldığını belirtmesi, *İlel*'in büyük oranda mevzu rivayetleri içerdiği gerçeğini ortaya koymakta, dolayısıyla İbnu'l-Cevzî'nin *İlel*'e alacağı rivayetleri iyi ayıramadığını göstermektedir. Bkz. *M.*, II/549, rakam: 1119.

¹⁹⁸ *M.*'taki *İlel*'e yönelik atıflar için bkz. II/170, rakam: 730; II/549, rakam: 1119. *İlel*'de de benzer bir durum vardır. Eserin mukaddimesinde (I/17) *M.*'a atıfta bulunur ve mevzu rivayetleri orada topladığını söyler. Bir yerde de (I/161, rakam: 247) bir mevzu hadise sadece değinerek bunu *M.*'ta zikrettiğini belirtirken, bir başka yerde (I/210, rakam: 331) konuyla ilgili çizginin tamamen dışındaki rivayetleri *M.*'ta aktardığını ifade eder.

¹⁹⁹ Bkz. *M.*, I/125-6 (Boyacılar'ın etüdü).

uzun zaman alacağından, bunu ihmal etmiş olabilir. Çünkü müellifin *İlel*'de zikrettiği rivayetlerin önemli bir kısmı *Mevdûât*'ta bulunması gereken rivayetlerdir. Kitaplar baştan hazırlanırken metodik çalışılmamış, yazıldıktan sonra da bu tutum devam ettirilmiştir. Kuvvetle muhtemel olan husus budur. 2-Kitaplarının istinsah edilmiş olması nedeniyle herkesin elinde başka başka nüshalar bulunmasını sakıncalı görmüş olabilir. 3-Kitaplarında yapacağı değişikliğin konumunu lekeleyeceğinden ve eleştirileceğinden çekinmiş olabilir.

V-İBNU'L-CEVZİ'NİN FARKLI GÖRÜNÜMÜ:

İbnu'l-Cevzî vaizlik yönü bulunan bir insandır. Kaynaklarda, küçükken vaazlara başladığı, zamanının vaizi diye tanıtıldığı, son derece iyi hitabeti olan biri olduğu ve sohbetlerine her taraftan insanların akın akın geldiği zikredilmektedir.²⁰⁰ Kendisi de *el-Kussâs ve'l-Muzekkirin* kitabının sonunda, yaptığı vaazlarla yüzbinden fazla insanın tövbe etmesine, onbinden fazla gencin istikamet çizgisine gelmesine, yüz bin insanın müslüman olmasına (?) vesile olduğunu söyler.²⁰¹

Onun müminleri hayra teşvik edip kötülüklerden sakındırmak amacıyla kaleme aldığı vaaz türü eserlerinin 28 tane olduğu zikredilmektedir.²⁰² *Bustânu'l-Vâizin*, *Saydu'l-Hâtir*, *es-Sebât inde'l-Memât*, *Muhtasar Zemmu'l-Hevâ* gibi. Vaizliği nedeniyle bazı çalışmalarında direk okuyucuya yönelerek nasihatta bulunur. *Bustân* böylesi uygulamalarla doludur.

İbnu'l-Cevzî her ne kadar başta *Mevdûât* olmak üzere bazı eserlerinde kıssacılara ve halka yanlış şeyleri anlatan vaizlere kızsda da, şikayetçi olduğu şeye kendisinin de düştüğünü, diğer pekçok hadisçi gibi özellikle fedâil ve terğîb-terhîb babında gösterilen müsamahayı sonuna kadar kullandığını, mevzu hadisler ile doğru olması mümkün olmayan kıssaları kitaplarına aldığını söylemek durumundayız.²⁰³ Bu husustaki tenkitleri daha önce aktarmıştık.

İbnu'l-Cevzî'nin *Mevdûât*'la *İlel* dışında tamamen farklı bir tavır sergilediğini ve bu iki eserde zikrettiği hadisleri bile delil olarak kullandığını görürüz. Üzerlerine

²⁰⁰ Durumu anlatmak için, ikindiden sonra vereceği sohbet için insanların kuşluk vaktinden itibaren yer kapmaya başladıkları, yer ayarlamak için para bile verdikleri, sohbetinde yüzbinden (?) fazla insanın bulunduğu zikredilir. Bkz. İbn Receb, *Zeyl*, III/405, 411, 412, 414.

²⁰¹ Bkz. *Kitâbu'l-Birr ve's-Sıla*, s. 22 (Muhakkik Abdulmevcûd'un nakli). Zehebî, İbnu'l-Cevzî'nin bu mübalağasına katılmaz ve şöyle der: "Hiç şüphe yok ki, böyle bir şey söz konusu olmamıştır çünkü bu olmuş olsaydı hem bu kadar cemaate sesini duyuramazdı, hem de vaaz mahalli bu kadar insanı almazdı." Zehebî, *Nubela*, XXI/370. Aynı durum *M.*'taki ravi değerlendirmelerinde de vardır. İbnu'l-Cevzî ravilerle ilgili bilgileri naklederken bazan makul ölçüyü kaçırarak nakillere de yer verir. Örneğin, Enes b. Mâlik'ten geldiğini söylediği hadisleri rivayet eden bir yalancının rivayetlerini dinlemek için 20.000'den fazla insanın etrafında toplandığını nakleder. Bkz. *M.*, I/28. Keza Me'mûn b. Ahmed es-Sulemî için şöyle der: 100.000 hadis uydurduğu söylenmektedir. *M.*, I/193, rakam: 278.

²⁰² Bkz. *Kitâbu Ahkâmî'n-Nisâ*, s. 10 (Muhakkik Hemedân'ın yazısı).

²⁰³ Haccı ve Haremeyn'in faziletini anlattığı ve bir anlamda Hac kitabı sayılabilecek eseri *Musiru'l-Ğarâmi's-Sâkin ilâ Eşrefi'l-Emâkin*'de konuyla ilgili hemen hemen her rivayeti almıştır. Bu da diğer konulu çalışmalara benzemektedir. Birşeyler yazmak için gelen malzemeyi kullanmıştır.

ciltlerce mevdûât kitabı yazılabilecek eserlerinde böylesi rivayetlere bilerek yer verme nedenlerini gözden geçirecek olursak:

1-İbnu'l-Cevzî diğer hadisçiler gibi, ahlak konularında yazdığı kitapların kapsamına giren dokümanları cömertçe kullanmıştır. Kur'ân, sünnet ve tarih gibi doğrularla çelişmediği sürece rivayetin akla aykırı olmasına, muhal bir şeyden bahsediyor olmasına ehemmiyet vermemiştir. Onun bu çalışmalarında ön planda tuttuğu tek şey vardır: Okuyucuyu iyi insan olmaya yönlendirmek. Bu amaç doğrultusunda, aldığı rivayetlerin sağlamlığına ehemmiyet vermemiştir. Nitekim üzerine müstakil bir mevdûât yazılabilecek durumdaki *Bustân*'da tam bir kıssacıdır.

2-Bir kısmı fasikül de olsa, üçyüzden fazla eseri olduğu zikredilen bir insanın çalışmalarının büyük çoğunluğunda aynı ciddiyet ve titizliği göstermesi beklenemez. Çünkü çok yazan insanın çalışmalarının en azından bir kısmında derinlik olmaması ve de hatalarının fazla olması kaçınılmazdır. Aynı durum İbnu'l-Cevzî için de söylenebilir.

3-Kitaplarının bir kısmında kullandığı hadislerin, bizzat kendisinin mevzu dediği rivayetler olmasının nedenleri arasında, aynı hadise daha önce verdiği hükmü unutmaması zikredilebilir. Çünkü binlerce rivayeti kullanmış bir insanın neye ne dediğini, hatta nerede neyi kullandığını unutmaması doğaldır. Rivayet hususunda gerekli hassasiyet de gösterilmeyince, mevzu rivayet herhangi bir kitabına rahatça girebilmiştir.

4-İbnu'l-Cevzî, belli konulara tahsis ettiği çalışmalarında, konunun her bölümüyle ilgili birşeyler demiş olmak için, sahih-hasen ve zayıf rivayetler yanında eline geçen malzemeyi kullanmıştır. Bunu yaparken naklettiği hadisin veya bir rivayetin doğru olup olmaması hususunda fazla titiz davranmamıştır. Ve bunu bilerek yapmıştır. Çünkü *Mevdûât*'ıyla meselelere nasıl baktığını ortaya koyan İbnu'l-Cevzî'nin, diğer eserlerinde farklı bir tutum sergilemesi ancak bu şekilde izah edilebilir.²⁰⁴

²⁰⁴ Bazan "bir haberde şöyle gelmiştir" ifadeleriyle rivayet nakletmesi, esasında rivayeti nasıl gördüğünü göstermektedir. a) "Bir haberde şöyle gelmiştir: Her ay üç gün oruç tutup, bir gecesinde on rekât namaz kılıp, her rekatta Fatiha ve kul huve'llâhu ehad'i üç kez okuyup, namazın ardından on kez salavât getirip Allah'ı tesbih edene Allah yetmiş kişiye şefa'at etme yetkisi verir." Bkz. *Bustân*, s. 64. b) Bir haberde şöyle gelmiştir: Kul sırat köprüsünü... hatırlayıp ağlar ve on rekât namaz kılar, her rekatta Fatiha'yı bir kez, kul huvellâhu ehad'i üç kez okur ve her iki rekatta bir selam verir, on rekâtın ardından yüz kez salavât getirir... ise Allah hiç hissettirmeden onu sıratından geçirir. Bkz. *Bustân*, s. 69. İbnu'l-Cevzî bu tutumunu, mevzu olduğunu bildiği bazı hadislerin naklinde de yapar ve "ruviye" ifadesiyle hadis nakleder: Şeytandan korunmak isteyen okuyacağı dua (s. 20), Allah'ın cenneti yaratıp onunla konuşması (s. 21), şeytanın insanlardan olan yardımcılarının yaptıkları (s. 24), Hz. Peygamber'in rüzgardan korkması (s. 27), herkesin kitabının arşın altında toplu olarak durması, Allah'ın estirdiği bir rüzgarla bunların sağa sola dağılması (s. 108), ölüm anında insanın çektiği elemnin bir saçına düşen pay gökter ve yerdekilere yüklense hepsinin öleceği (s. 146), ölüm meleğinin günde yetmiş kez kulların yüzüne baktığı, ölme zamanı gelmiş birinin güldüğünü görünce "ey falan hayret sana! Ben senin ruhunu almakla emrolundum sense gülüyorsun" dediği (s. 175-6), kişi kabristanda onbir kez kul huve'llâhu ehad'i okuyup sevabını başlırsa Allah'ın kabristandakileri affedeceği ve duayı okuyan için Adem'den itibaren ölmüş her bir meyyit için on sevap yazacağı (s. 212), başı arşın altında, ayakları yerlerin altında, biri kırmızı yakut diğeri de yeşil zebcedden iki kanadı meşrik ve mağribi kaplamış meleğinin ramazanın her gecesini tövbe eden yok mu' diye seslenmesi (s. 223).

Biz burada başta *Mevdûât* ve *İlel*'deki rivayetleri olmak üzere, İbnu'l-Cevzî'nin sergilediği farklı tutumu üç başlıkta ortaya koymak istiyoruz.

A-Diğer eserlerindeki Mevdûât rivayetleri:

İbnu'l-Cevzî diğer eserlerinde, *Mevdûât* kitabını adeta el kitabı gibi değerlendirir ve bunda geçen hadislerin önemli bir kısmını diğer çalışmalarında kullanır. Bu ise, daha önce bahsettiğimiz gibi, fedail, terğib-terhib konularındaki açık kapıyı diğer pekçok müellif gibi ardına kadar açması yanında, akılla ilgili rivayetleri kullandığı *Kitâbu'l-Ezkiyâ* misali konulu kitaplarında, mevzuyla ilgili herşeyi değerlendirme arzusundan kaynaklanmaktadır. Örnekler:

1-"Allah aklı yaratınca ona gel dedi. O da geldi. Sonra 'geri dön' dedi, döndü. Sonra şöyle buyurdu: "Senden daha hayırlı, faziletli ve güzel birşey yaratmadım. Seninle alır, seninle veririm..."²⁰⁵

2-Çok uyuyup gece namazını az kılan ile az uyuyup gece namazını çok kılan için Hz. Peygamber'in "daha akıllı olan, dünya ve ahirette daha faziletlidir" buyurması.²⁰⁶

3-"İnsanlar kıyamet günü akıllarına göre muamele görecekler."²⁰⁷

4-"Allah bin ümmet yarattı. Bunların altıyüzü denizde, dörtyüzü karadadır."²⁰⁸

5-"Bir kardeşine bir lokma tatlı yediren kıyamet gününün acılığını tatmaz."²⁰⁹

B-Diğer çalışmalarındaki İlel rivayetleri:

Mevdûât rivayetlerini eserlerinde kullanan İbnu'l-Cevzî, son derece zayıf hadisler diye nitelediği *İlel* hadislerini elbette kullanacaktır. Nitekim çalışmalarında bu eserdeki rivayetleri de bolca kullanmıştır. Durumun anlaşılması için örnekler vermek gerekecektir:

1-"Benden sonra pekçok ordular olacak. Sizler Horasan ordusunda olun. Sonra Merv şehrine gidin. Çünkü burayı Zulkarneyn inşa etmiş ve bereketli olması için dua etmiştir. Oranın ahalisine bir kötülük zarar veremez."²¹⁰

2-"Güneşle görevli yedi melek vardır. Bunlar hergün güneşe kar atmaktadırlar. Bunlar olmamış olsaydı güneşin ışınlarının ulaştığı herşey yanardı."²¹¹

3-"Abdestin (vesvese vererek suyu fazla harcattırmak isteyen) Velehân adlı bir şeytanı vardır. Ondan sakının."²¹²

4-"Deniz her gece üç kez dünyayı suya gark etmek için izin ister ancak, Allah izin vermez."²¹³

²⁰⁵ M., I/272-3, rakam: 366; *Zekiler Kitabı*, s. 12.

²⁰⁶ M., I/276-7, rakam: 370; *Muhtasar Zemmü'l-Hevâ*, s. 14.

²⁰⁷ M., I/269, rakam: 362; *Muhtasar Zemmü'l-Hevâ*, s. 15.

²⁰⁸ M., III/152, rakam: 1366; *Muntazam*, I/170.

²⁰⁹ M., III/180, rakam: 1400; *Kitâbu'l-Birr*, s. 244, rakam: 431.

²¹⁰ *İlel*, I/309, rakam: 494; *Muntazam*, I/300.

²¹¹ *İlel*, I/46, rakam: 29; *Muntazam*, I/187..

²¹² *İlel*, I/345, rakam: 567; *Muntazam*, I/179.

5-“Bir müslüman kardeşinin ihtiyacını gideren, ömür boyu Allah’a hizmet etmiş gibidir.”²¹⁴

C-İbnu'l-Cevzî'den ilginç rivayetler:

Bu bölümde İbnu'l-Cevzî'yi farklı cepheden daha iyi tanımak için onun çeşitli kitaplarından derlediğimiz rivayetleri çeşitli başlıklar altında sunmaya çalışacağız. Bunu yaptığımızda, *Mevdûât* ve *İle'*in yazarı İbnu'l-Cevzî ile diğer eserlerin yazarı İbnu'l-Cevzî arasında ne kadar fark olduğu kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

1-Mevzu hadisler:

a) “Günahlar işleyerek ölümlerinizi mahcup etmeyin. Çünkü bunlar ölmüş olan kabirdeki yakınlarınıza arz olunur.”²¹⁵ b) “Ölüm meleği ölme vakti gelmiş bir adama geldi. Kalbine bakınca bir şey göremedi. Çene kemiğini açınca dilinin üst damağına yapışmış halde “İlâ ilâhe ille'llâh” dediğini gördü. Samimi söyleyişinden dolayı (Allah) onu affetti.”²¹⁶ c) “Aşık olup, bunu gizleyen ve iffetli olan insanı Allah bağışlar ve cennetine sokar.”²¹⁷

2-Asılsız haberler:

Şeytanın her gün 360 askerini müslümanları kandırmak için göreve çıkarması²¹⁸, şeytanın Hz. Musa'ya nasihatları²¹⁹, Hz. Süleyman'ın İblis'e ümmet-i Muhammed'i yoldan nasıl çıkarmaya çalışacağını sorması, onun da ne yapacağını anlatması²²⁰, Hızır ve İlyas'la ilgili haberler.²²¹

3-Mübalâğa:

Hz. Ömer'in bayram günleri ve sefer hariç sürekli oruç tuttuğu.²²² Ahmed b. Hanbel'in bir günde 300 rekat kıldığı, seksen yaş civarında hastalanınca bunu 150 rekata düşürdüğü.²²³ Kısra'nın sarayında yataklık olarak kullandığı 3000 kadın, şarkı ve hizmet için binlerce cariye, 3.000 erkek hizmetkâr, binmesi için 8500 hayvan, yükleri taşıması için 12.000 katır, ayrıca 50.000 hayvan, 999 fil bulunduğu²²⁴

4-Muhal şeyler:

²¹³ *İle'*, I/41, rakam: 37; *Muntazam*, I/152.

²¹⁴ *İle'*, II/511, rakam: 843-4; *Kitâbu'l-Birr*, s. 241, rakam: 421.

²¹⁵ *es-Sebât inde'l-Memât*, s. 175-6. Rivayetin değerlendirmesi için buradaki dipnota bkz.

²¹⁶ *es-Sebât inde'l-Memât*, s. 191-2. Rivayetin değerlendirmesi için buradaki dipnota bkz.

²¹⁷ *Muhtasar Zem*, s. 72, 197, 198 (Bu hal üzere ölenin şehid olduğunu belirtir).

²¹⁸ *Bustân*, s. 16.

²¹⁹ *Bustân*, s. 16.

²²⁰ *Bustân*, s. 23.

²²¹ Hızır'ın Kabe'de dua yapması (*Musîr*, s. 297), Zunnûnla Hz. Peygamber'e selam göndermesi (*Musîr*, s. 126), Beytulmakdis'te İlyas'la karşılaşan ve ondan her yıl Hızır'la buluştuğunu öğrenen zâtin hikayesi (*Musîr*, s. 195-6).

²²² *Menâkibu Emir*, s. 169.

²²³ Bkz. *Menâkibu'l-İmâm*, s. 382.

²²⁴ Bkz. *Muntazam*, III/285

İkiyzyıldan yukarı binlerce yıl yaşayanlar.²²⁵ Kurdun bir yahudi çobana Hz. Peygamber'in çıktığını haber vermesi.²²⁶ Yılanın Kabe'yi bir hafta tavaf etmesi, Hacer-i Esved'i istilam etmesi.²²⁷

5-Hz. Peygamber'le ilgili haberler:

Amine'nin diğer kadınlar gibi hamilelik sıkıntısı çekmemesi²²⁸, Hz. Peygamber'in doğumuyla meydana gelen olağanüstü haller²²⁹, kendisini Abdullah'a arz eden kadının, onun Amine'yle evlenip gerdeğe girmesi üzerine alınıdaki nurun kaybolduğunu söylemesi.²³⁰

6-Rüya rical tenkidi:

İbnu'l-Cevzî rüyayı bir delil olarak kullanır. Şek gününde oruç tutmayı savunan *Der'u'l-Levm* adlı eserinde Ebû Abdillâh İbn Batta el-Ukberî adlı bir ravinin güvenilir biri olduğunu ispat sadedinde, senediyle beraber Huseyn b. Ali el-Cevherî'den şunu nakleder: Rüyada Hz. Peygamber'i gördüm. "Yâ Rasûlellâh" dedim. "Farklı görüşler oluştu. Biz kime uyalım." Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Ebû Abdillâh b. Batta'ya uy." Sabah olunca elbiselerimi giydim ve Ukberâ'ya gittim. Varınca İbn Batta'nın huzuruna girdim. Beni görünce tebessüm ederek "Hz. Peygamber doğru söyledi" dedi.²³¹

VI-SONUÇ:

Pekçok müellifin birkaç ilim dalında birden çok eser vermesi ve yazdıkları eserlerin sayısının elli, yüz gibi rakamlarla ifade edilmesi, onların velûdlüğünü, geniş araştırmasını ve çeşitli ilim dallarına vukûfiyetini göstermesi açısından mühimdir ancak, eser sayısının elli ve yüz gibi rakamlarla ifade edilmesi, bu çalışmaların tamamında aynı titizliğin ve rivayet kurallarının gözetildiği anlamına gelmeyebilir. Özellikle de eserlerin bir kısmı terğib-terhib babında ise. Nitekim bu çalışmamızda tanıttığımız İbnu'l-Cevzî iki farklı yaklaşımla karşımıza çıkmaktadır.

İbnu'l-Cevzî'nin *Mevdûâfı*, mevzu hadislerle ilgili en derli toplu, konuların dizilişi itibarıyla en sistematik ve en kapsamlı çalışmadır. Bu özellikleri nedeniyle kendisinden sonra yazılan benzer muhtevalı kitaplara kaynaklık etmiş ve yoğun bir ilgiye mazhar olmuştur. Bu yoğun ilgi, beraberinde aynı yoğunlukta eleştiri getirmiştir.

²²⁵ İkiyüz yıldan fazla yaşayanlar: Nâbiğa el-Ca'dî, Cu'şum b. Avf, Âmir b. Cuveyn... Üçyüz yıldan fazla yaşayanlar: Zu'l-Esba' el-Advânî, Mustevğir b. Rebia, Amr b. Luhay... Dörtüzyüz yıldan fazla yaşayanlar: Hâris b. Mudâd el-Curhumî, Zuheyr b. Cenâb, Şâlih... Beşyüzyıldan fazla yaşayanlar: Âmir b. ez-Zarib, Âmir b. Sa'leb, Sâm b. Nüh. Altiyüzyıldan fazla yaşayan: Kahin Satih. Yediyüzyıldan... Sekizyüz yıldan.... Dokuzyüzyıldan fazla yaşayanlar... Üçbinyıldan fazla yaşayanlar... Bkz. *A'mâru'l-A'yân*, s. 107-130

²²⁶ *Muntazam*, III/68-9.

²²⁷ *Musîr*, s. 308. Hz. Peygamber'den de şunu nakleder: "Allah cinin şeytanlarına lanet etti ve onları yeryüzünde hayvana tebdil etti. Siyah köpekler işte onlardır, cinlerdir." *Muntazam*, I/169.

²²⁸ *Kitâbu'l-Hadâik*, I/161; *Sıfatu's-Safve*, I/23; *Muntazam*, II/242-3; İbn Sa'd, *Tabakât*, I/102.

²²⁹ *Kitâbu'l-Hadâik*, I/163-4; *Sıfatu's-Safve*, I/37; *Muntazam*, II/247-252.

²³⁰ Bkz. *Muntazam*, II/200-1.

²³¹ *Der'u'l-Levm*, s. 46.

Başta İbn Hacer ve Suyûfî olmak üzere, hadisçiler tarafından yöneltilen eleştirilerde ve çalışmalarda; İbnu'l-Cevzî, kitabında büyük oranda başarılı bulunmakla birlikte, mevzu olmadıkları halde, bir kısım hadisleri *Mevdûâf*'a alması nedeniyle tenkit edilmiştir. Kendisinden önceki bazı alimlerin, hadisin bir tarihiyle ilgili verdikleri hükümü genel bir hüküm gibi görerek, rivayetin metnini mevzu saydığını söylemişlerdir. Onlara göre İbnu'l-Cevzî, mevzu kabul ettiği hadislerin diğer tarihlerine bakmış olsaydı, bunları kitabına almayacaktı.

İbnu'l-Cevzî'nin, tenkit edildiği hadislerin yer aldığı kitaplara baktığımızda şunu görüyoruz: İki rivayet *Buhârî*'de (rivayetlerden biri *Buhârî*'nin bir tarikinde geçmekte), biri *Muslim*'de, kalanların önemli bir kısmı da *sunenler* ile Ahmed b. Hanbel'in *Musned*'inde geçmektedir. İbnu'l-Cevzî'ye yönelik eleştirilerin altında yatan en önemli nedenin bu olduğu aşikardır. İbnu'l-Cevzî ise, muteber kabul edilen kitaplardaki hadisleri mevzu saymak suretiyle, genel kabule bir nevi karşı çıkmış ve eleştiri oklarını üzerine çekmiştir. Oysa İbnu'l-Cevzî *Sahîhayn* dışındakilere karşı oldukça rahat olmakla birlikte, *Sahîhayn*'a karşı aynı aynı yaklaşımı sergileyememiştir. Çünkü, *Buhârî*'de geçtiği söylenen hadis, Buhârî rivayetlerinin sadece birinde yer almıştır. Diğer rivayetin ise başka sahâbi tarafından Buhârî'de nakledildiğini muhtemelen tespit edememiştir. Dolayısıyla İbnu'l-Cevzî, bu rivayetleri mevzu kabul edip eserine alırken onları Buhârî rivayeti olarak saymamıştır. Muslim'in rivayetini de "ruviye" ile nakletmiştir. Bu da, o hadisin Muslim rivayeti olduğunun gözünden kaçtığını göstermektedir. Bu üç örnek dışında başka *Sahîhayn* rivayeti içermeyen *Mevdûâf*'ın müellifinin, diğer hadisçiler gibi *Sahîhayn*'a karşı bir ön kabulünün olduğu ve bu noktada vazifesini hakkıyla yapamadığı anlaşılmaktadır.²³² Buna rağmen tenkitlere maruz kalmıştır. Dolayısıyla "aşırılık (uydurma olmayan rivayetlere uydurma demesi suçlaması) iddiasının altında, onun *el-Kutubu's-Sitte* ve Ahmed b. Hanbel'in *el-Musned*'i gibi "muteber" kaynaklarda yer alan bazı hadislerin uydurma olduğunu söylemesine karşı bir tepki yatmaktadır"²³³ denilebilir.

İbnu'l-Cevzî'nin mevzu saydığı üçyüz civarındaki hadisin diğer tarihlerine bakmadığına gelince, bu büyük oranda doğru bir tespittir ancak, İbnu'l-Cevzî kitabında zikrettiği hadislerin önemli bir kısmını metin açısından da tenkide tabi tutmaktadır. Dolayısıyla bu rivayetler başka tarihlerle gelmiş olsalar bile, bunun müellif için önem arz etmediğini düşünmekteyiz. Bununla beraber, reddettiği hadislerin bir kısmının metin açısından tenkidi gerektiren bir yönünün bulunmadığı ve diğer tarihleriyle birlikte, en azından zayıf kabul edilebilecek durumda olduğu da bir gerçektir. İbnu'l-Cevzî en azından bu rivayetlerin diğer tarihlerine bakmış olsaydı, vereceği hükmün farklı olacağını düşünmekteyiz. Çünkü eserindeki rivayetlerin büyük çoğunluğu, sened açısından mevzu sayılan rivayetlerdir. Bunun anlamı şudur: Bu rivayetlerin en azından bir kısmının diğer tarihlerine göz atılmış olsaydı, verilecek hüküm değişik olabilirdi. Bu, İbnu'l-Cevzî'nin mevzu saydığı rivayetlerin önemli bir

²³² *Sahîhayn*'daki hadislerde geçen bazı noktaları ravi hatası olarak dile getirdiğinin aktarılması bir küçük adım olarak takdir edilecek bir durumdur. Ancak bu sadece İbnu'l-Cevzî'ye özgü bir tutum değildir.

²³³ Kırbaoğlu, *Metodoloji*, s. 142.

kısımının esasında mevzu olmadığı anlamına gelmez. Nitekim 1617 rivayet içinden sadece üçyüz tanesinin mevzu olmadığını göstermek amacıyla Suyûtî'nin yaptığı varyant çalışmalarına bakıldığında, pekçok tariki bulmak için oldukça zorlandığı, delil diye getirdiği senedlerin ayrıca takviyeye muhtaç olduğu görülecektir.

İbnu'l-Cevzî'ye yönelik eleştirilere rağmen, yapılan bazı çalışmalar İbnu'l-Cevzî'yi büyük oranda haklı çıkarır niteliktedir. Örneğin, Leknevî'nin İbn Mâce'nin *Sunen*'inde munker, az da olsa uydurma hadislerin bulunduğunu söylemesini değerlendiren Ebu Ğudde şöyle der: Kevserî, Makdisî'nin *Şurûtu'l-Eimmeti's-Sitte* adlı eserine yazdığı bir dipnotta (s. 16) şöyle demiştir: İbnu'l-Cevzî'nin uydurma kabul ettiği İbn Mâce hadisleri yaklaşık otuz kadardır. Hadis tenkitçisinin bu hadisler hakkında söyleyebileceği en hafif eleştiri, bunların son derece zayıf olduğudur, ama doğrusu çoğu uydurmadır. Muhammed Abdurreşîd en-Nu'mani el-Hindî *Mâ Temessu İleyhi'l-Hâce li-men Yutâliu Sunene İbn Mâce* adlı eserinde (s. 38-44) İbnu'l-Cevzî'nin "*Mevdûât*" adlı eserine aldığı İbn Mâce hadislerini tek tek saymış, bunların sayısını otuzdört olarak tesbit etmiştir. Bunların herbirinin isnadı hakkındaki eleştirilere de değindikten sonra, İbnu'l-Cevzî dışındaki başka muhaddislerin uydurma olduğuna hükmettikleri yedi hadisi, -eleştirileri de zikrederek- ilave etmiş ve sayı kırkbeire ulaşmıştır. Bunların dışında son derece zayıf hadislerin de bulunduğunu, bunlar toplanacak olsa bir cilt tutacağını sözlerine ilave etmiştir.²³⁴

Son dönemlerde yapılan çalışmalarda varılan sonuçlar da benzer yönde çıkmaktadır. Örneğin İbnu'l-Cevzî'nin mevzudur dediği otuzdört İbn Mâce rivayetinden on tanesini, hadis ve ravileri hakkında söylenen değerlendirmeler ışığında master tezinde incelemeye tabi tutan Suheyb Hasan Abdulgaffâr, İbnu'l-Cevzî'nin on hadisinden yedisini mevzu saymakla isabet ettiğini, üçünde ise yanlış olduğunu söylemiştir.²³⁵ Bu, "İbnu'l-Cevzî'nin verdiği hükümlerdeki isabet oranının yüzde yetmiş civarında olduğu"²³⁶ anlamına gelmektedir.

İbnu'l-Cevzî hakkında doktora tezi hazırlamış olan Mahmud Ahmed el-Kaysiyye de çalışmasının son kısmında İbnu'l-Cevzî'nin mevzudur dediği yirmi hadisi ele almış, rivayetler ile raviler hakkındaki mülâhazaları incelemiştir. Onun tespitine göre, İbnu'l-Cevzî yirmi hadis hakkındaki 'mevzudur' tespitinde tamamıyla haklıdır.²³⁷ Dolayısıyla bu çalışmada değerlendirilen rivayetlerin oranına bakıldığında, İbnu'l-Cevzî yüzde yüz isabetli davranmıştır.

Bu çalışmalar İbnu'l-Cevzî'nin mevzudur diye verdiği hükümlerin büyük çoğunluğunda haklı olduğunu göstermektedir. Burada şunu söyleyebiliriz: İbnu'l-Cevzî'nin *Mevdûât*'ı –eksikliklerine rağmen- kendi dönemi şartlarında güzel hazırlanmış ve hâlâ aşılammış bir kaynak eserdir.

²³⁴ Bkz. Leknevî, *Ecvibe*, s. 71-3 (Ebû Ğudde'nin dipnotu); Kırbasoğlu, *Metodoloji*, s. 300.

²³⁵ Abdul Ghaffar, *Criticism of Hadith*, s. 3, 145, 246-7.

²³⁶ Kırbasoğlu, *Metodoloji*, s. 142.

²³⁷ Bkz. Kaysiyye, *el-İmâm İbnu'l-Cevzî*, s. 307-67.

İbnu'l-Cevzî'nin son derece zayıf hadisleri topladığı *İlel*'ine gelince, bu eser *Mevdûât* ile uyumlu bir çalışma değildir. Her iki eserde aynı hadisler yer almakta keza mevzu hükmünü verdiği pekçok rivayet *İlel*'de geçmektedir. Bu da İbnu'l-Cevzî'nin her iki kitabı hazırlarken titiz davranmadığını ve ciddi bir karşılaştırma yapmadığını göstermektedir.

Tüm bunların yanında, İbnu'l-Cevzî'nin *Mevdûât*'ta ve *İlel*'de ortaya koyduğu eleştirel yaklaşımı diğer eserlerinin büyük kısmında görme imkanına sahip değiliz. İki eserdeki İbnu'l-Cevzî ile diğer pekçok eserinde karşımıza çıkan İbnu'l-Cevzî arasında çok fark vardır. Konulu eserleri ile terğib-terhib alanındaki çalışmalarında *Mevdûât* ve *İlel*'de geçen rivayetler de dahil olmak üzere eline geçen rivayetleri cömertce kullanmış, mevzu olduklarını bilmesine rağmen gevşek davranmıştır. Onun için mühim olan, ele aldığı konuda ortaya birşeyler koymak, terğib-terhib alanındaki eserlerde okuyucuyu bir cihete yöneltmektir. Dolayısıyla, iki farklı İbnu'l-Cevzî'yi yanyana getirmek son derece zordur. Bu durum çok eser telif eden müelliflerin düştüğü bir çelişkidir. Aynı durum *Mustafâ* gibi mücessem eseri yazmış olan Gazâlî ile İbnu'l-Cevzî'yi sürekli tenkit eden ve *Tedrib* gibi usüle yönelik eseri yanında mevzu hadislerle ilgili *Leâli*'si bulunan Suyûtî için de geçerlidir. Kendisine yüzlerce eser atfedilen Suyûtî tenkit ettiği İbnu'l-Cevzî'nin hatasına düşmüş ve mevzu dediği rivayetleri eserlerinde delil olarak kullanmıştır.²³⁸

Sonuç olarak, İbnu'l-Cevzî, bir yanda rivayet tenkitçiliğinin gerektirdiği şartları yerine getirerek aynı noktada buluşurlarken, diğer yandan çalışmalarının önemli bir kısmında bu şartları ihmal ederek, farklı bir düzlemde tekrar biraraya gelmişlerdir. Bu bir anlamda, eleştirilenle eleştirilenin birlikteliğidir.

İbnu'l-Cevzî'nin iki farklı görünüm arz etmesinin nedenlerine gelince, bunlar şöyle özetlenebilir:

Ahkâm bahislerindeki hadisler Hz. Peygamber'den itibaren yaşantıya geçirilme imkanı bulmuşlardır. Bu nedenle daha sağlıklı olarak bizlere ulaştırılmışlardır. Ahlak ve inanç gibi konuların alanına giren rivayetler ise aynı oranda yaşama geçirilme imkanı bulamamışlardır. Keza, bu alanlar çeşitli nedenlerden ötürü en çok hadis uydurulan sahalarda olmuştur. Bu gerçek yanında, fedâil vb. bahislerde

²³⁸ Bununla ilgili bazı örnekler vermek istiyoruz: a) "Kaplari yıkamak, avluyu temizlemek zenginlik getirir." Suyûtî *Leâli*'de bu rivayete mevzu derken *el-Câmiu's-Sağîr*'de sahih der. Bkz. *Leâli*, II/4; Munâvî, *Feydu'l-Kadir*, IV/402, rakam: 5766. b) "Müslümanların gıdasını stoklayan kimseyi Allah ya cüzzam hastalığına yakalattır ya da iflas ettirir." Suyûtî *Leâli*'de hadisin ravilerinin sika olduğunu söylerken *el-Câmiu's-Sağîr*'de rivayete zayıf der. Bkz. *Leâli*, II/148; Munâvî, *Feydu'l-Kadir*, VI/35, rakam: 8330. c) "Adil kâdî kıyamet günü getirilir. Öyle bir hesapla karşılaşır ki, bir hurma tanesi için bile iki kişi arasında hakimlik yapmasaydım diye temenni eder." Suyûtî hadise bir yerde zayıf derken başka bir yerde hasen der. Bkz. Munâvî, *Feydu'l-Kadir*, II/379, rakam: 2084; V/345, rakam: 7527. d) "Gece namazı çok olanın gündüz yüzü güzel olur." Suyûtî *el-Câmiu's-Sağîr*'de hadise zayıf derken, Munâvî'nin belirttiğine göre, *E'zebu'l-Menâhil* adlı eserinde hadis hafızlarının bu rivayetin mevzulduğuna hükmettiklerini söyler. Bkz. *Leâli*, II/32-5; Munâvî, *Feydu'l-Kadir*, VI/213, rakam: 8989. (Oysa Suyûtî *el-Câmiu's-Sağîr*'de hadis uyduran bir kimsenin tek başına rivayet ettiği hadisi eserine almayacağını söylemiştir. (Bkz. *Feydu'l-Kadir*, II/21).

gelen rivayetlere gösterilebileceği söylenen gevşeklik makul bir çizgide tutulmamış, insanları hayra teşvik edip kötülüklerden men etsin de rivayet nasıl olursa olsun anlayışıyla mevzu hadisler, İsrâîlî kıssalar ile diğer nakiller ahlak kitaplarına girmiştir. Bu tür rivayetlerin kitaplara girmesinin bir nedeni de şu idi: Ahlak, inanç vb. alanlarda, belli bir konuyu ispat için yazılmış çalışmalarda her bir başlığın altında zikredilebilecek sahih rivayet bulma sıkıntısı çekilmesi ve sıhhatine önem vermeden konuyla ilgili tüm rivayetleri delil olarak değerlendirme çabası (zayıflar bir tarafa) mevzu rivayetlerin, İsrâîliyyât ve benzer kıssaların bu çalışmalara girmesine sebebiyet vermiştir. Rivayetlerin kabulünde aranan şartları zikreden veya uygulayan müellifler, ahlaka, inanca vb. alanlara yönelik eserlerinde aktardıkları bazı rivayetlerin asılsız olduğunu elbette bilmekteydiler ancak, bahsettiğimiz iki neden doğrultusunda bunları almakta titiz davranmamışlardır.

Yukarıdaki kadar etkili olmasa bile, şu da bir neden olarak zikredilebilir: Çok eser yazan müellifler, herhangi bir çalışmalarında, hakkında olumsuz kanaat belirttiklerini unuttuklarından veya ne dedikleri hususunda ihmalkar davrandıklarından dolayı, aynı rivayeti başka eserlerinde kullanabilmişlerdir. Bazan kendilerinin bizatihi mevzû dedikleri rivayeti kullanmaya kadar varan bu tutum, düşüncelerin zamanla değişmesi olarak izah edilemez. Çünkü, nihayetinde raviler başta olmak üzere bir takım kriterler göz önünde bulundurularak rivayetlere bir değer hükmü verilmektedir. Bir rivayete verilen değer hükmünün sonradan fark edilen bir etkenle değiştirilmesi nisbî bir durumdur. Bu nedenle, bir hadisle ilgili olumsuz hüküm veren müellifin aynı hadisi ya da aynı kategoride değerlendirilebilecek bir rivayeti, farklı bir çalışmada kullanması, 'kanaati değişmiştir, onları gençlik döneminde yazmıştır' şeklinde yorumlanamaz. Çünkü birbirleriyle çelişik görüntü arz eden kitaplara bakıldığında, eserin mevzusuna göre ayrı bir metod takip edildiği, kuralların çalışmaların önemli bir kısmında işletilmediği görülür.

KİTÂBİYÂT

- Abdul Ghaffar, Suhaib Hasan, *Criticism of Hadith Among Muslims with Reference to Sunan Ibn Maja* (London, 1986, 2'nd edition)
- el-Alâî, Ebû Saîd Halîl b. Keykeldî (ö. 761/1360), *en-Nakdu's-Sahîh li mâ U'turida aleyhi min Ehâdîsi'l-Mesâbîh*, hzr. Mahmud Saîd Memdûh, Beyrut-1990
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istihlali Sözlüğü*, İstanbul-1987
- el-Beyhakî, Ebûbekr Ahmed b. el-Huseyn (ö. 458/1066), *Kitâbu'l-Esmâ ve's-Sıfât*, Beyrut-1984
- , *es-Sunenu'l-Kubrâ*, hzr. Muhammed Abdulkadir Atâ', I-XI, Beyrut-1994
- , *Şuabu'l-İmân*, hzr. Muhammed es-Saîd b. Besyonî Zağlol, I-IX, Beyrut-1990
- Boyacılar, Nurettin, *İbnu'l-Cevzi ve Hadisçiliği*, AÜ İlahiyat Fakültesi, 1978 (Basılmamış doktora tezi)
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail b. İbrahim (ö. 256/870), *Sahihu'l-Buhârî*, hzr. Abdülazîz b. Abdillâh b. Bâz, I-VIII+Fihrist, Beyrut-1991
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as (ö. 275/888), *Sunenu Ebî Dâvûd*, hzr. Kemâl Yûsuf el-Hût, I-II+Fihrist, Beyrut-1988
- ed-Dumeynî, Misfir b. Ğaramullah. *Mekâyisu İbni'l-Cevzi fi Nakdi Mutûni's-*

- Sunne min hilâli Kitâbihi'l-Mevdûât*, Riyad-1984
- El-Hâkim en-Neysâbü'rî, Muhammed b. Abdillâh (ö. 405/1014), *el-Mustedrek ale's-Sahîhayn*, hzr. Mustafa Abdulkâdir Atâ', I-IV+Fihrist, Beyrut-1990
- el-Hamevî, Yâkût (ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-Udebâ*, I-X, Beyrut-1980
- el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebûbekr Ahmed b. Ali (ö. 463/1071), *el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî ve Adâbi's-Sâmi'*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Beyrut-1991 (Câmi')
- , *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, hzr. Ahmed Ömer Hâşim, Beyrut-1986
- , *Muveddihu Evhâmi'l-Cem' ve't-Tefrîk*, thk. Abdulmu'ti Emin Kal'acî, I-II, Beyrut-1987
- , *Târîhu Bağdâd*, I-XIX+Fihrist, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut- Tsz
- Hatiboğlu, İbrahim, *İbnu'l-Cevzî*, DİA, XX/550
- Hatiboğlu, M. Saîd, *Hazret-i Âişe'nin Hadîs Tenkîdciliği*, Ankara Ü. İlahiyat F. Dergisi, sayı: 19, yıl: 1973, s. 59-74
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf (ö. 463/1071), *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Al Muhammed el-Becâvî, I-IV, Dâru Nehdati Mısır, Kahire-Tsz.
- İbn Adiy, Ebû Ahmed el-Curcânî (ö. 365/975), *el-Kâmil fi Duafâi'r-Ricâl*, hzr. Suheyl Zekkâr, Yahya Muhtâr Gazzâvî, I-VIII, Beyrut-1988
- İbn Arrâk, Ali b. Muhammed el-Kinânî (ö. 963/1556), *Tenzîhu's-Şerîa ani'l-Ehâdisi's-Şeniati'l-Mevdûa*, hzr. Abdulvehhâb Abdullatîf, Abdullah Muhammed es-Siddîk, I-II, Beyrut-1981
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali (ö. 852/1448), *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, hzr. Abdulazîz b. Abdillâh b. Bâz, I-XV+Fihrist, Beyrut-1993
- , *el-Kavlul-Musedded fi'z-Zebbi ani'l-Musned li'l-İmam Ahmed*, Beyrut-1984
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim el-Bustî (ö. 354/965), *Kitâbu'l-Mecrûhîn*, hzr. Mahmud İbrahim Zâyed, I-III, Beyrut-1992
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebîbekr (ö. 751/1350), *el-Menâru'l-Munîf fi's-Sahîhi ve'd-Daîf*, hzr. Abdulfettah Ebû Gudder, Mektebetu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Beyrut-Tsz.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, hzr. Ahmed Ebû Mulhim ve diğeri, I-XIV+Fihrist, Beyrut-1988
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (ö. 275/888), *Sunenu İbn Mâce*, Hzr. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, I-II+Fihrist, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut -Tsz.
- İbn Receb el-Hanbelî, Abdurrahman b. Ahmed (ö. 795/1393), İbn Receb, *Kitâbu'z-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, Dâru'l-Ma'rife-Beyrut
- İbn Sa'd, Muhammed (ö. 230/844), *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, I-VIII+Fihrist, Dâru Sâdir, Beyrut-Tsz.
- İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ahmed (ö. 728/1328), *Minhâcu's-Sunneti'n Nebeviyye*, I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Tsz.
- İbnu'l-Esîr, Ali b. Muhammed (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-XII+Fihrist, Beyrut-1982
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), *Ulûmu'l-Hadîs*, hzr. Nûruddîn İtr, Dimâşk-1986
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman (ö. 597/1201), *A'mâru'l-A'yân*, hzr. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Kahire-1994,

- , *Bustānu'l-Vāizin ve Riyādu's-Sāmiin*, hzr. Eymen el-Buhayrî, Beyrut-1995
- , *Def'u Şubehi't-Teşbih bi Ekeffi't-Tenzih*, hzr. Hasan es-Sekkâf, Amman-1992
- , *Der'u'l-Levm ve'd-Daym fi Savmi Yevmi'l-Ğaym*, hzr. Câsim b. Suleyman ed-Devsî, Beyrut-1994
- , *Funûnu'l-Efnân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, hzr. Hasen Diyâuddîn Itr, Beyrut-1987
- , *İhbâru Ehli'r-Rusûh fi'l-Fıkhi ve't-Tahtis bi Mikdâri'l-Mensûh mine'l-Hadîs*, hzr. Ali Rıda Abdullah Ali Rıda, Beyrut-1992
- , *el-İlelu'l-Mutenâhiye fi'l-Ehâdisi'l-Vâhiye*, hzr. İrşâdu'l-Hak el-Eserî, I-II, Beyrut-1983
- , *Keşfu'n-Nikâb anî'l-Esmâi ve'l-Elkâb*, hzr. Muhammed Rayyâd el-Mâlih, Beyrut-1993
- , *Kitābu Ahkâmi'n-Nisâ*, hzr. Ziyad Hemedân, Beyrut-1996
- , *Kitābu'd-Duafâ ve'l-Metrîkîn*, hzr. Abdullah el-Kâdî, Beyrut-1986
- , *Kitābu'l-Birr ve's-Sıla*, hzr. Adil Abdulmevcûd vd., Beyrut-1993
- , *Kitābu'l-Hadâik fi İlmi'l-Hadîs ve'z-Zuhdiyyât*, hzr. Mustafa es-Subkî, Beyrut-1988,
- , *Kitābu'l-Mevdûât mine'l-Ehâdisi'l-Merfûât*, hzr. Nurettin Boyacılar, I-IV, Riyad-1997
- , *Menâkibu Emîri'l-Mu'minin Ömer b. el-Hattâb*, hzr. Zeyneb İbrahim el-Kârût, Beyrut-1987
- , *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, hzr. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî, Cize-1988
- , *Muhtasar Zemmu'l-Hevâ*, hzr. İbrahim Muhammed Ramazan, Beyrut-1993
- , *el-Muctebâ mine'l-Muctenâ*, hzr. Ali Huseyn el-Bevvâb, Amman-1988
- , *el-Muntazam fi Târihi'l-Umem ve'l-Mulûk*, hzr. Muhammed Abdulkadir Atâ', Mustafa Abdulkadir Atâ', I-XVIII, Beyrut-1992
- , *Musîru'l-Ğarâmi's-Sâkin ilâ Eşrefi'l-Emâkin*, hzr. Mustafa Muhammed el-Mezhebi, Kahire-1995
- , *Nâsihu'l-Kur'ân ve Mensûhuh*, hzr. Huseyn Suleym Esed ed-Dârânî, Beyrut-1990
- , *Saydu'l-Hâtir*, hzr. Muhammed Abdurrahman Avad, Beyrut-1994
- , *es-Sebât inde'l-Memât*, hzr. Mustafa b. Ali b. Avad, Beyrut-1993
- , *Sıfatu's-Safve*, hzr. Mahmud Fâhûrî, I-IV, Beyrut-1986
- , *et-Tahkik fi Ehâdisi'l-Hilâf*, hzr. Mis'ad Abdulhamid es-Sa'dânî, Beyrut-1994
- , *Telbîsu İblîs*, Beyrut-1992
- , *Zekiler Kitabı*, trc. Enver Güneç, İstanbul-1998
- İzmirli, İsmail Hakkı (ö. 1946), *Siyer-i Celile-i Nebeviyye*, İstanbul-1332
- Kardavî, Yusuf, *Sünneti Anlamada Yöntem*, trc. Bünyamin Erul, İstanbul-1991
- el-Kaysiyye, Mahmud Ahmed, *el-İmâm İbnu'l-Cevzi ve Kitâbuhü el-Mevdûât*, Abudabi-Tsz.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara-1999
- el-Leknevî, Ebu'l-Hasenât Abdulhay (ö. 1304/1887), *el-Âsâru'l-Merfûa fi'l-Ahbâri'l-Mevdûa*, hzr. Muhammed b. Saîd Besyûnî Zağlol, Beyrut-1984
- , *el-Ecvibetu'l-Fâdıla li'l-Es'ileti'l-Aşeretü'l-Kâmile*, hzr. Abdulfettâh Ebû Gudde, Beyrut-1994

- , *er-Ref' ve't-Tekmil fi'l-Cerh ve't-Ta'dil*, hzr. Abdulfettâh Ebû Gudde, Beyrut-1987
- , *Zaferu'l-Emâni bi Şerhi Muhtasari's-Seyyid eş-Şerif el-Curcâni*, hzr. Abdulfettâh Ebû Gudde, Beyrut-1416
- el-Mevsilî, Ebû Hafs Ömer (ö. 623/1226), *el-Muğni ani'l-Hifz ve'l-Kitâb*, Kahire-1342
- Muslim, Ebu'l Huseyn el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *Sahîhu Muslim*, hzr. Muhammed Fuâd Abdulkâdir I-IV+Fihrist, Beyrut-1983
- Naim, Ahmed (ö. 1934); Miras, Kamil, *Sahîh-i Buhârî Muhtasari Tecrid-i Sarîh*, I-XII+Kılavuz, Ankara-1978
- en-Nevevî, Yahya b. Şeref (ö. 676/1277), *Sahîhu Muslim bi Şerhi'n-Nevevî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, I-XVIII+Fihrist, Beyrut-Tsz.
- es-Sehâvî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdirrahman (ö. 902/1496), *Fethu'l-Muğis bi Şerhi Elfiyyeti'l Hadîs li'l-Irâkî*, hzr. Ali Huseyn Ali, I-IV, Dâru'l-İmâm et-Taberî, Ysz.-1992
- es-Semhûdî, Nûreddîn Ebu'l-Hasan (ö. 911/1505), *el-Gummâz ale'l-Lummâz*, hzr. Muhammed Abdulkâdir Atâ', Beyrut-1986
- es-Sibâî, Mustafa, *es-Sunne ve Mekânetuhâ fi't-Teşri'i'l-İslâmî*, Beyrut-1985
- Sönmez, M. Ali, İbnu Hibbân ve Cerh Ta'dil Metodu, İstanbul-Tsz.
- es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebîbekr (ö. 911/1505), *el-Leâli'l-Mesnûa*, I-II, Beyrut-1983
- , *en-Nuketu'l-Bediât ale'l-Mevzûât*, thk. Amir Ahmed Haydar, Dâru'l-Cinân, Ysz.-1991 (Nuket)
- , *et-Taakkubât ale'l-Mevdûât*, Matbaa-i Alevî-Lekno-1303.
- , *Tabakâtu'l-Huffaz*, Beyrut-1994
- , *Tabakâtu'l-Mufessirin*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye-Beyrut
- , *Tedribu'r-Râvî fi Şerhi Takribi'n-Nevevî*, thk. İzzet Ali Atiyye, Musa Muhammed Ali, I-II, Dâru'l-Kutubi'l-Hadîsiyye, Kahire-Tsz.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali (ö. 1250/1834), *el-Fevâidu'l-Mecmûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevdûa*, hzr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî, Beyrut-1987
- , *es-Seylu'l-Cerrâru'l-Mutedeffik alâ Hadâiki'l-Ezhâr*, hzr. Mahmud İbrahim Zâyed, I-IV, Beyrut-Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye
- et-Taberî, Ebû Ca'fer (ö. 310/922), *Târîhu't-Taberî Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, hzr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-X+Zuyûl, Dâru'l-Ma'rife, Kahire-Tsz.
- et-Tayâlisî, Ebû Dâvûd (ö. 204/819), *Musnedu Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-Tsz
- et-Tirmizî, Muhammed b. İsâ (ö. 279/892), *el-Câmiu's-Sahîh*, hzr. Kemâl Yûsuf el-Hût, I+V, Beyrut-1987
- Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara-1992
- el-Ukaylî, Muhammed b. Amr (ö. 322/934), *Kitâbu'd-Duafâi'l-Kebîr*, hzr. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî, I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Tsz.
- Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara-2000
- Yıldırım, Enbiya, *Hadis Problemleri*, İstanbul-2001
- ez-Zehbî, Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1374), *Mizânul-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Fikr, Beyrut-Tsz.
- , *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, hzr. Şuayb el-Arnâvut ve diğerleri, I-XXV, Beyrut-1990
- , *Tertibu'l-Mevzûât li'bni'l-Cevzî*, hzr. Kemâl b. Besyonî Zağlol, Beyrut-1994

-----, *Tezkiretu'l-Huffâz*, Ebû Abdillâh Muhammed, I-IV+Zeyl, Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, Beyrut-Tsz.

ez-Zerkeşî, Bedruddîn (ö. 794/1392), *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, trc. Bünyamin Erul, Ankara-2000